

PAROCHIAL SCHOOLS IN THE PROVINCE OF SHKODRA (1867-1912)

İŞKODRA VİLAYETİNDE ÖZEL OKULLAR (1867-1912)

შკოდრას ვილაეთის სამრევლო სკოლები (1867-1912)

İlkay ERKEN

Doktor of History, Asst. Prof. of 19 Mayıs University

ORCID: (0000-0002-7049-1058)

ilkay.erken@omu.edu.tr

Abstract

Mass education became widespread in the 19th century when nation states became evident. The initiatives put forward by the Ottoman State following the edict of Tanzimat have similar features. Schools were important in the system designed by the Ottoman Empire in order to create citizenship consciousness. However, this was not possible because each sect received education in its own tongue in the first level education. Moreover, parochial schools that provide more conscious and comprehensive education was opened before the public schools became widespread. The number and qualifications of these schools have increased in process of time. In addition, the quality of education of both non-muslims and schools opened by foreign states was ahead of official schools. This situation in the province of Shkodra forced the administrators to spread the official schools. Efforts were also made to improve qualifications such as the number of schools opened to compete with parochial schools. However, the official school with the required number and quality could not be established. In addition, the Ottoman State failed to supervise private schools operating within its borders. The schools that continued their activities without a license could not be closed even though they were detected. The failure to inspect parochial schools also brought the problem of school classification. As a matter of fact, even in official sources, non-Muslim schools are often cited as foreign schools. This made it difficult to identify and inspect parochial schools in Shkodra. In this study, the problems experienced in the inspection processes were addressed with the determination of parochial schools in Shkodra.

Keywords: Albania, Foreign Schools, Non-Muslim Schools, Supervision.

İlkay ERKEN

Tarih, 19 Mayıs Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi

ORCID: (0000-0002-7049-1058)

ilkay.erken@omu.edu.tr

Özet

Ulus devletlerin belirginleştiği 19. yüzyılda kitlesel eğitim yaygınlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı ardından ortaya koyduğu girişimler buna benzer özellikleri barındırır. Osmanlı Devleti'nin toplumda vatandaşlık bilincinin oluşturulması amacıyla tasarladığı

sistemde okullar önemliydi. Ancak her cemaatin ilk kademe eğitimde kendi lisanında eğitim alması nedeniyle bu mümkün olmamıştır. Üstelik resmi okulların yaygınlaşmasından evvel daha bilinçli ve geniş kapsamlı eğitim veren özel okullar açılmıştır. Bu okulların zamanla sayı ve nitelikleri artmıştır. Ayrıca hem Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin hem de yabancı devletlerin açtığı okulların eğitim kalitesi resmi okulların ilerisindeydi. İškodra vilayetindeki bu durum resmi okulların yaygınlaşması açısından idarecileri zorlamıştır. Özel okullarla rekabet etmek amacıyla açılan okulların sayıları gibi niteliklerinin de geliştirilmesine çalışılmıştır. Ancak istenilen sayı ve nitelikte resmi okul tesis edilememiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, sınırlarındaki özel okulları denetlemekte başarısızdı. Faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdürdüğü tespit edilen okullar bile kapatılamamıştı. Özel okulların denetimindeki başarısızlık ayrıca okulların tasnifi sorununu beraberinde getirmiştir. Nitekim resmi kaynaklarda dahi gayrimüslim okulları sıklıkla ecnebi okulu olarak gösterilmiştir. Bu ise İškodra'da özel okulların tespitini ve denetimini zorlaştırmıştır. Bu çalışmada İškodra'daki özel okulların tespitiyle denetim süreçlerinde yaşanan sorunlara temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Ecnebi Okulları, Gayrimüslim Okulları, Denetim.

ილქაი ერქენი

ისტორიის დოქტორი, 19 მაისის უნივერსიტეტის ასისტენტ-პროფესორი

ORCID: (0000-0002-7049-1058)

Ilkay.erken@omu.edu.tr

აბსტრაქტი

მე -19 საუკუნეში ეროვნული სახელმწიფოების შექმნამ მასობრივი განათლების ფართოდ გავრცელებას სათავე დაუდო. თანზიმათის რეფორმების დაწყების შესახებ სულთნის ბრძანებულებამ გზა გაუხსნა მასობრივი განათლების ინიციატივას ოსმალეთის სახელმწიფოში. ოსმალეთის იმპერიის მიერ შემუშავებულ სისტემაში საზოგადოებაში მოქალაქეობის განცდის შესაქმნელად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სკოლებს, თუმცა, ეს შეუძლებელი გახდა თითოეული თემის მიერ პირველდაწყებითი განათლების საკუთარ ენაზე მიღების გამო. უფრო მეტიც, საჯარო სკოლების მასობრივ გახსნამდე, გაიხსნა სამრევლო სკოლები, სადაც უფრო მეტად იყო შესაძლებელი მიზნობრივი და ზოგადი განათლების მიღება. დროთა განმავლობაში ასეთი სკოლების რაოდენობა და ხარისხი გაიზარდა. არამუსლიმი ოსმალეთის მოქალაქეების და უცხო ქვეყნების მიერ გახსნილი სკოლების განათლების ხარისხი ოფიციალური სკოლების განათლების ხარისხზე უფრო მაღალი იყო. ამგვარმა მდგომარეობამ შკოდრას პროვინციაში მხარის ადმინისტრაცია აიძულა გაეზარდათ ოფიციალური სკოლების რაოდენობა. ძალისხმევა ჩაიდო კერძო სკოლებთან როგორც ხარისხის გაუმჯობესების, ასევე რაოდენობის გაზრდის მხრივ კონკურენციის თვალსაზრისით. თუმცა, სასურველი ხარისხის და რაოდენობის ოფიციალური სკოლები ვერ გაიხსნა. ამას გარდა, ოსმალეთის სახელმწიფომ ვერ განახორციელა მის საზღვრებში არსებული კერძო სკოლების მონიტორინგი. ვერც ის სკოლები დახურეს, რომლებიც ლიცენზიის გარეშე მუშაობდნენ. კერძო სკოლებზე არასაკმარისმა მონიტორინგმა სკოლების კლასიფიკაციის პრობლემაც გააჩინა. აღსანიშნავია, რომ ოფიციალურ წყაროებშიც კი, არამუსლიმური სკოლები ხშირად არის ნაჩვენები, როგორც უცხოური სკოლები. ასეთმა სიტუაციამ გაართულა შკოდრას კერძო

სკოლების დადგენის და მონიტორინგის საქმე. წინამდებარე კვლევაში შევხვებით შკოდრას კერძო სკოლების იდენტიფიცირების და მონიტორინგის პროცესებში არსებულ პრობლემებს.

საკვანძო სიტყვები: ალბანეთი, უცხოური სკოლები, არამუსლიმური სკოლები, მონიტორინგი.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Dönemi ardından resmi eğitim kurumları yaygınlaşmıştır. Benzer gelişme Tanzimat'tan önce de mevcut bulunan¹ özel eğitim kurumlarında yaşanmıştır. Bunda ülke genelindeki ıslahat ve yenilikler etkiliydi. Ancak Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili hususi bir madde yoktu. (Somel, 2010:20) ıslahat Fermanı'nda ise cemaatlerin okul açabileceği belirtilmişti.² Yani her iki fermanında da ecnebi/yabancı okullarla alakalı hüküm yoktu. (Koçak, 1985:485) Yabancı devletlerin³ Osmanlı ülkesindeki okullarının statüsü⁴ 1869 Maarif Nizamnamesinin birinci maddesinde belirtilmiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin sadece denetleme işlevini yerine getirdiği okullar tanımlanmıştır. (Koçak, 1985:486) Yani eğitim, ilki Maarif Nezareti'nin denetimi ve idaresindeki resmi okullar, diğeri nezaretin denetimine rağmen idaresi cemaatlere/kişilere ait özel okullar şeklinde tasnif edilmiştir. Nizamnamenin birinci ve 129. maddelerinde Müslim ve gayrimüslim tebaanın açtığı okullar yabancı okullarla birlikte sayılarak *özel okullar* tanımlanarak resmi okullardan ayrılmıştır. (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1289:184,204)

Tanzimat Devri'nde Osmanlı ülkesindeki özel okullar, devletin ıslahat ve yenilik kapsamında giriştiği modern okulların tesisi çalışmalarına öncülük etmiştir. Bu okullar, özellikle taşrada açılacak resmi okulların arzulandıkları seviyeyi belirlemiştir. Ayrıca özel okullar vasıtasıyla yürütülen dini ve siyasi çalışmalar da Osmanlı bürokratlarını önlem almaya itmiştir. (Fortna, 2005:74-76) Yani özel okullar Bâb-ı Âlî'nin eğitime bakışını etkilemiştir. Maarif Nezareti, yabancı okulların eğitimdeki başarısı nedeniyle Müslüman çocukların buralara devamını önlemek istediye de başaramamıştır. (Somel, 2010:256) Bu ise bahsedilen okullarla mukayese edildiklerinde onlardan aşağı kalmayacak derecede yeni resmi okulların inşasına çalışılması düşüncesini doğurmuştur. (Fortna, 2005:76-77) İdareciler buldukları bölgelerde açmak istedikleri okullara özel okulları örnek göstermiştir. Öyle ki ahalinin, özel okullar seviyesinde resmi okul bulunmamasından tercihini onlardan yana yaptığından yakınmışlardır.⁵ İşte bu şekilde II. Abdülhamid Devri'nde eğitimde çitayı belirleyen özel okulların seviyesine gelmek arzusu belirginleşmiştir. Bu esnada Osmanlı Devleti savaşlardan, yaşanan göçlerden muzdarip halde ekonomik imkansızlıklarla mücadele etmekteydi. Ecnebi ve

¹ Fatih Sultan Mehmed din adamı ihtiyacı için kiliselerde sınıf açılmasına izin vermiştir. Bu iznin ardından gayrimüslimler özel okulların ilk örneklerini açmıştır. (Haydaroglu, 2006:150) 1454'te açılan Fener Rum okulu ilk gayrimüslim okuluydu. İlk ecnebi okulunu Amerikalılar 1824'te Beyrut'ta açmıştır. Genelde dini kurumlar içindeki bu okullar sıbyan derecesindeydi. Sonradan diğerkademelerde okullar açılmıştır. (Ertugrul, 1998:98, 101)

² Okul, hastane ve kilise gibi yapıların inşasında ruhsat gerekliydi. (Vahapoğlu, 1997:105) Ardından bu kurumların inşası ve vakıfların tesisi hızlanmıştır. Kimsenin din değiştirmesine mâni olunmayacağı hükmü bu faaliyetleri genişletmiştir. (Tozlu, 1991:29-30)

³ Özellikle yabancı devletlerin önce Osmanlı ülkesinde ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'ndeki faaliyetleri Şark Meselesi'nin bir parçası olarak misyonerlikle birlikte değerlendirilmiştir. (Tozlu, 1991:11,48-49) Okullarla *Hristiyanlığı yaymak ve Hristiyan'ca düşünen insan yetiştirmek* amaçlanmaktaydı. Osmanlı toplumunda kimi cemaat ve milletleri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak diğerkamaçtı. (Doğan, 2008:14,24)

⁴ Bunda, Tanzimat aydınlarının 1869 Maarif Nizamnamesi öncesinde ve sonrasında ilk derece okullara gerekli önemi vermemeleleri, ortaokulları yaygınlaştıramamaları ve azınlıkların çok sayıda okul açacağını öngörememeleleri etkiliydi. (Ergin, 1977:508)

⁵ İtalya'nın açmak istediği dârüssanayinin bir an önce vilayet tarafından açılması gerektiğini düşünen İşkodra vilayeti durumu nezarete iletmiştir. Bk. BOA, *BEO*. 2585/193826, 9 Zilkade 1322 (15 Ocak 1905).

ecnebi devletlerin desteklediği gayrimüslim okullarının ise ekonomik ve siyasi problemleri yoktu. (Fortna, 2005:113,117)

Bu çalışmada İşkodra vilayetinde açılmış ve faaliyetleriyle maarif idaresini zorlayan özel okullar konu edinilmiştir.⁶ Vilayette özel okullar içerisinde tespit edilebilen gayrimüslim ve ecnebi okulları olduğu halde Müslümanlara ait özel okul yoktur. Bu gerekçeyle vilayetteki özel okulların gayrimüslim ve ecnebi şeklindeki tasnifine dikkat çekilmiştir. Ayrıca bazı hallerde birbiri yerine kullanılan bu okulların tanımlanmaları ihtiyacına temas edilmiştir. Bir bütün olarak özel okulların sıralandığı bir kaynak tespit edilemediği gibi benzer yıllardaki kaynaklarda dahi farklı bilgilere tesadüf edilmesi nedeniyle bu okullara ilişkin kaynaklar tartışılmış-tenkit edilmiştir. Çalışmada sayılan kısıtlılıklarla birlikte İşkodra vilayetinde özel okulların buldukları yerler, işleyişleri ve yapılan denetimler incelenmiştir. Bu yapılırken karşılaşılan zorluklar nakledilmiş, okulların faaliyetlerini yürüttükleri dönemde Osmanlı bürokrasisinin bu okullara yaklaşımları arşiv vesikalari ve istatistikler marifetiyle incelenmiştir.

Vilayette Özel Okullar

Özel okullar genellikle kiliselerle cemaat ruhani meclislerinin idaresindeydi. Bu açıdan vakıf okulları oldukları söylenebilir. (Vahapoğlu, 1997:88-89) Ancak İşkodra vilayetindeki özel okulların ruhsatsız faaliyetleri dikkat çekmekteydi. Osmanlı bürokrasisi İşkodra'daki ecnebi okullarının ruhsat edinmesine çalışmıştır. Böylece ecnebi okullarının denetiminin ilk aşaması gerçekleşecek, İtalya ve Avusturya gibi devletlerin ruhsatsız okullar tesisi önlenecekti.⁷ Benzer durum gayrimüslim okulları için de geçerliydi. Bu okulların da ruhsatsız bulunmaları devlet denetimi dışında hareketlerine imkân tanımaktaydı. Bunun önlenmesi amacıyla ecnebi okulları gibi ruhsat almaları istenmekteydi.⁸

Vilayette faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdüren özel okullara resmi ruhsat verilerek denetimlerinin yapılması amaçlandığı halde bu uzunca bir süre başarısızdır. Bunun için merkez idare vilayetten ibtidai, rüşdiye ve idadi derecesinde kaç *ecnebi* okulunun bulunduğunu sormuştur. Okullardaki öğrenci mevcudunu, ne kadarının ücretli ve ne kadarının ücretsiz eğitim aldığını öğrenmek istemiştir.⁹ Merkez idarenin suallerinin altında resmi okulların eğitimde istenilen düzeyde olmadığını farkındalığı yatmaktaydı. Nitekim taşradaki resmi okulların yetersizliği ahalinin özel okullar vasıtasıyla yabancı propagandalarına açık hale gelmesinin nedeniydi. Bu nedenle mali güçlüklerle rağmen İşkodra gibi vilayetlerde resmi okulların tesisine çalışılmaktaydı.¹⁰

Verdikleri eğitimle hem Müslüman hem de gayrimüslim ahali nezdinde itibar gören özel okullar vilayet idarecileri kadar merkez idare tarafından da takip edilmiştir. Öyle ki İşkodra'da bir idadi tesisinin gerekçesi bu okullar olmuştur.¹¹ Fakat süreç uzadığından Müslüman ahali çocuklarını özel okullara göndermiş, bunu önlemek üzere yapılan tembihler fayda etmemiştir. Mekâtib-i Ecnebiyye ve Gayr-i Müslime Müfettişliği'nin konuyu değerlendirmesinde Müslüman çocukların bu okullara devamının önlenmesinde vilayete bildirilen irâdenin tatbikinin zorluğuna değinilmiştir. Vilayette *iptidailerden farklı olmayan* derecedeki rüşdiyelerle durumun düzeltilemeyeceğini

⁶ Vilayette İtalya, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi devletlerin özel okullar üzerindeki tesirine ve ecnebi devletlerin faaliyetlerine bazı çalışmalarda değinilmiştir. (Olgun, 2017)

⁷ BOA, *DH.MKT*, 2566/111, 27 Şaban 1319 (9 Aralık 1901).

⁸ Buna rağmen özel okullara verilecek ruhsatnamelerin dahi vilayet matbaasının yetersizliğinden merkezden gönderilmesi vilayeti idaresince istenmekteydi. Bk. BOA, *MF.MKT*. 139/64, 26 Şaban 1309 (26 Mart 1892).

⁹ BOA, *MF.MKT*, 422/46, 27 Cemaziyelahir 1316 (12 Kasım 1898).

¹⁰ Vergi ve maarif hisse-i ianesi ödenmediğinden mali sıkıntıdaki Arnavutluk'ta okulların yaygınlaştırılması çabalarının bir nedeni de asayişin teminiydi. Bk. BOA, *DH. TMIK.S*. 28/54, 8 Şaban 1317 (12 Aralık 1889).

¹¹ Özel okullarda İtalyanca ve Fransızca öğretimi bu okullara rağbetin nedeniydi. Müslüman ahalinin de çocuklarını bu okullara göndermesinin önlenmesi için rüşdiyelerde sayılan lisanların öğretimi düşünülmüştür. Lakin bu da yeterli olmayacağından idadi tesisi istenmiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 186/71, 29 Temmuz 1309 (10 Ağustos 1893).

belirten müfettişlik resmi idadi gerekliliğini vurgulamıştır. Vilayetteki özel okullarıyla nüfuzlarını arttıran İtalya ve Avusturya'nın faaliyetleri ancak bu okullardan daha üstün idadi ve rüşdiye derecesindeki resmi okulların tesisleriyle engellenebilirdi.¹²

Vilayetteki özel okulların eğitim düzeyleriyle ilgili değerlendirmelerin yanında sayılarının tespiti çeşitli zorluklar barındırmaktadır. Vilayet salnamelerinde sadece gayrimüslim okulları hakkında malumat vardır. Buna göre 1892-1899'da İškodra'da bir Rum, beş Katolik; Leş'te bir Katolik; Draç'ta iki Rum, bir Katolik; Tiran'da iki Rum, bir Katolik ve Kavaye'de bir Rum gayrimüslim okulu mevcuttu. Yani vilayette altısı Rum, sekizi Katolik 14 gayrimüslim okulu vardı. Ait oldukları cemaatin belirtildiği okulların isimleri, öğrenci mevcutları, dereceleriyle kız/erkek okulu oldukları teferruatı bu verilerde yoktur.¹³ Vilayet salnamelerindeki eksiklikler Maarif Nezareti'nce hazırlanmış cetvelle giderilmiştir. 1894-1895 eğitim öğretim yılında vilayetteki gayrimüslim okul sayısı 15'tir. Bunların beşi rüşdiye kalanı ibtidaiydi. Rüşdiye derecesindekiler erkek çocuklarına mahsustu. 1251 öğrencinin bulunduğu okullardaki kız öğrenci sayısı bunun yarısına yakındı. Bu istatistiklerden istifadeyle hazırlanan Tablo 1'deki okulların hepsi ruhsatlıdır. İşlerinde yatılı ve idadi derecesinde okul yoktur. Sekiz Rum okulu vilayetin nüfus yapısı dikkate alındığında önemlidir. Zira Rumlar, vilayetteki gayrimüslim nüfusunun yüze onu kadardı.¹⁴

Tablo 1: İškodra Vilayetinde *Gayrimüslim* Okulları (1894-1895).

Derece	Sayı	Öğrenci		Toplam Öğrenci	Öğretmen		Toplam Öğretmen	Cemaat	
		E	K		E	K		Rum	Katolik
Rüşdiye	5	388	80	468	20	-	20	3	2
İbtidai	10	262	571	783	7	9	16	5	5
Toplam	15	650	601	1251	27	9	36	8	7

Kaynak: (1310-1311 Sene-i Dersiy-e-i Maliyesine Mahsustur, ty.:51)

Vilayet salnamelerinde bahsedilmeyen ecnebi okullarına dair bilgiler yine aynı istatistik cetvellerindedir. Buna göre vilayette rüşdiye ve ibtidai derecesindeki altı ecnebi okulda 67'si kız 363 öğrenci vardı. Okulların yarısı Fransa yarısı da İtalya Devletleri'nin idaresindeydi. Bu durum vilayette İtalya ve Fransa'nın açtıkları okullarla nüfuzunu arttırdığını düşündürür. Ancak metinde yeri geldikçe nakledilen Avusturya'ya ait ecnebi okullarından burada bahsedilmemiştir.

Tablo 2: İškodra Vilayetinde *Ecnebi* Okulları (1894-1895).

Derece	Sayı	Öğrenci		Toplam Öğrenci	Öğretmen		Toplam Öğretmen	Sahibi	
		E	K		E	K		Fransız	İtalyan
Rüşdiye	2	101	-	101	11	-	11	1	1
İbtidai	4	195	67	262	7	6	13	2	2
Toplam	6	296	67	363	18	6	24	3	3

¹² Ticaretle ilgileneceklerin İtalyanca, Mekâtib-i Âli'ye devam edeceklerin Fransızca öğrenmek talebi karşılanmalıydı. Bk. BOA, *MF.MKT*, 186/85, 25 Safer 1311 (7 Eylül 1893).

¹³ Tiran'daki ikinci Rum okulu 1898-1899 verilerindedir. Öncesinde bir Rum bir Katolik okulu vardır. Diğer kazalardaki okullar birbirinin tekrarıdır. Bk. *İ.V.S.* 2. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1310 (1892-1893), s. 63, 85, 110, 119, 159; *İ.V.S.* 3. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1312 (1894-1895), s. 68, 90, 115, 124, 130; *İ.V.S.* 4. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1315 (1897-1898), s. 91, 113, 141, 153, 159; *İ.V.S.* 5. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1316 (1898-1899), s. 143, 150, 151, 152.

¹⁴ 1894'te İškodra vilayetinde yaklaşık 83.000 Katolik, 7500 Ortodoks bulunmaktaydı. 240.000 civarındaki nüfusun 140.000'i Müslümandı. Draç sancağında 1000 kadar Katolik, 6000 kadar da Ortodoks mevcuttu. Draç sancağının nüfusu 72.000 kadar olduğundan durum daha açıktır. İškodra sancağındaki Ortodoks sayısı 1500 civarındaydı. Katoliklerin hemen tamamı bu sancaktaydı. Bazı kaynaklarda 1910'da toplam nüfus 349.000'dir. Bunun 11.000'i Ortodoks, 120.000'i Katolik'tir. Genel bir değerlendirmeyle vilayette 7500'ü Ortodoks 90.000 Hristiyan vardır ve toplam nüfus 250.000 civarındadır. (Erken, 2010:96-99, 101-102)

Kaynak: (1310-1311 Sene-i Dersiyе-i Maliyesine Mahsustur), ty.:55)

Tablo 1 ve Tablo 2’de görüldüğü üzere 1894-1895 eğitim öğretim yılında vilayette 15’i gayrimüslim altısı ecnebi 21 özel okul bulunmaktaydı. Ancak bunların sadece şehir/kasaba merkezlerindeki okullardan ibaret olması muhtemeldir. Öyle ki bu verilerle aynı dönemde İşkodra’ya bir saat uzaklıkta ahalisi Ortodoks olan Vreka köyündeki okul bu görüşü doğrular. Vreka köyünde Ortodoks milleti çocuklarına mahsus bir okul 24 yıl evvel açılmıştır. 1870’te açılan okul sonradan kapanmıştır. İşkodra’da Rum Metropolidi Bop Nikola 1894’te okulun Prizren’den getirilecek öğretmenle yeniden eğitime başlamasını istemiştir. Ayrıca ders programı gösterilerek müfredat ve içerik hakkında vilayet idaresi vasıtasıyla Maarif Nezareti bilgilendirilmiştir. Ardından buradaki okulda eğitime müsaade edilmiştir.¹⁵

Tablo 3: Vreka Köyü Ortodoks Okulu Ders Programı.

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf
İlm-i Akaid	İlm-i Akaid	Ta’lim-i Esası Akaid-i İlm	Tevsi’ İlm-i Akaid Ta’limi İlm-i Huruf
Ta’lim-i Lisan-ı Mader (Ana dil)	Lisan-ı Mader Etmek Üzere İlm- i Kırıt	Biraz Hurufat Kırıt Ta’lim-i Hat	İlm-i Hesab-ı Muhata İlm-i Hayvanat
Ta’lim-i Hat	Talim-i Hat	Birden Bine İlm-i Hesap	Ta’lim-i İmla ve Hat Tahriri
Birden Yirmiye İlm-i Hesap	Birden Yüze İlm-i Hesap	Ta’lim-i Hesap	Kilise Ta’miyat-ı Ta’limi
Hesap Talimi	Kilise Nağmeyatı	Kilise Nağmeyatı	Mukaddes Nağmeyat Yani Hazreti Padişahiye Mahsus Dua Ta’limi

Kaynak: BOA, *MF.MKT*, 239/62, 17 Eylül 1310 (29 Eylül 1894).

Vreka köyündeki okulun açılmasıyla durum Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği’ne iletilmiştir. Müfettişlik, okula dair bazı meselelere dikkat çekmiştir. Daha evvel açıldığı halde okulun neden kapandığı ve şimdi vilayetçe burada böyle bir okula ihtiyaç duyulup duyulmadığı sorulmuştur. Ayrıca açılmasında bir mahsur görülme de bu okulla alakalı bir *maksad-ı ecnebî* olup olmadığının gizlice araştırılmasını istemiştir. Okuldaki öğretmenin Osmanlı vatandaşlığı ve devlete sadakati vilayetten özellikle sorulmuştur. Bütün bunların yanında okulun açılmasında gerekli tahsisatın nasıl ve nereden temin edildiği de öğrenilmek istenmiştir.¹⁶ Vreka köyündeki okul, özel okulların açılması sürecindeki resmi tahkikat ve muamelelere açık bir örnektir. Ayrıca buradan Tablo 1 ve Tablo 2’deki okulların dışında özellikle köylerde özel okulların bulunduğu anlaşılmaktadır. Cemaatlerin mensubu oldukları kiliselerde eğitim ihtiyaçlarını gidermeleri zaten beklenen bir durumdur.

Vreka köyündeki gayrimüslim okuluyla aynı dönemde Draç sancağında benzer girişim bulunmaktaydı. Draç kasabasında Ulah çocuklarına mahsus açılmak istenen okulun işlemleri 1894 yılına tesadüf etmektedir. Ulahları temsilen nezarete iletilen arzuhalde, okullarına vilayetçe hala

¹⁵ Tahkikat neticesinde herhangi bir kayda tesadüf edilmeyen okulun Vreka köyündeki kilisenin vakfıyla bina edildiği anlaşılmıştır. Nezarete sunulan ders programında siyasi açıdan bir mahzur görülmemiştir. 20 öğrencisi mevcuttur. Bk. BOA, *MF.MKT*, 239/62, 22 Rabiulahir 1312 (23 Ekim 1894).

¹⁶ BOA, *MF.MKT*, 239/62, 27 Cemaziyevvel 1312 (26 Kasım 1894).

ruhsat verilmediğinden bahsedilmekteydi.¹⁷ Buradan hareketle bu okul açılmış ve fakat ruhsat talebi sonuçlanmamış, yukarıdaki tablolarda yer almamıştır.

1896'da, teferruatı ileride açıklanan, öğretmen atama işleminde vilayetteki gayrimüslim okul sayısının cemaatler nezdindeki dağılımı verilmiştir. Vilayetin 23 Ocak 1896 tarihli malumatında vilayette üçü Rum olmak üzere rüşdiye derecesinde altı *gayrimüslim okulu* vardır.¹⁸ Ancak bu sayı Tablo 1'de beştir. 1894-1895 eğitim öğretim yılı sonunda bir gayrimüslim rüşdiyesinin daha açıldığı düşünülebilir. Ancak vilayetteki gayrimüslim rüşdiyeleri daha sonraki yıllarda dahi bu sayıya ulaşmamıştır. Ecnebi rüşdiyeleriyle birlikte rüşdiye derecesindeki özel okul sayısı ise altıdır. Bu durum ecnebi ve gayrimüslim okullarının tanımlanmasında hataların yapıldığını düşündürmektedir.

Bir özel okulun gayrimüslim ya da ecnebi okulu olması uygulamada farklı hususiyetleri barındırmaktaydı. Okulların bazı giderleriyle bina inşa ve tamir masraflarının vilayet maarif bütçesinden veya hazineden karşılanmasında gayrimüslim okulları lehine farklılıklar vardı. Bu nedenle özel okulların nevi önemliydi. Diğer yandan gayrimüslimlere ait özel okulların çeşitli ihtiyaçlarının yabancı devletlerce giderilmesi de hoş karşılanmamaktaydı. Bunu önlemek üzere hükümet bizzat gayrimüslimlere mahsus resmi okulların inşasına çalışmıştır. Bu çabalardan birisi İşkodra'ya civar köylerde tespit edilmektedir. İşkodra valisi tarafından Sâdaret'e iletilen bilgilendirmede İşkodra Piskoposluğu *ashında Avusturya tarafından tesis ve idare edilecek* yeni okullar açmak istemekteydi. Buna mahal vermemek amacıyla *dört* köyde birer resmi gayrimüslim ibtidai açılmalıydı.¹⁹ Böylelikle Piskopos Efendi'nin Dayiç ve Barbölüş'te açmak istediği okullara önce müsaade edilmemiştir. Piskopos Efendi'nin yinelenen talebi ve konu Avusturya konsolosu marifetiyle Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. Nitekim bu, okulların asıl idaresinin Avusturya'da olacağı düşüncesini doğrulamıştır. Ayrıca ilgili köylerin muhtar ve ihtiyar heyetleri bu okullardan habersizdi. Bunun üzerine okulların giderlerinin de ahalice karşılanmasının güçlüğünden hareketle mesele vilayetten Piskopos Efendi'ye iletilmiştir. Piskopos Efendi 21 Ekim 1899 tarihli cevabında giderlerin piskoposhaneden karşılanacağı beyanına ders programını ekleyerek yeniden müsaade istemiştir. Ancak idarenin yaklaşımı yine olumsuzdu. Bu okulların tesisine izin verilmesi halinde civar köylerde piskoposhaneye açılması düşünülen 20 kadar gayrimüslim ibtidaisinin zamanla tıpkı şehir merkezindeki gibi rüşdiye ve idadi derecesine çıkarılacağı vilayetçe *hissedilmekteydi*. Ayrıca ahali gibi piskoposhanenin de karşılayamayacağı okul giderlerinin ecnebi devletlerden temin edilmesi muhtemeldi. Ecnebilerin ilgisinin eksik olmadığı vilayette bu gibi okulların tesisi istenmemiştir. Bunun için açılması istenen gayrimüslim okullarının ve fazlasının yerine şimdilik *üç-dördünün* bizzat devlet tarafından tesisi İşkodra vilayetince belirtilmiştir.²⁰

Dayiç ve Barbölüş köylerinde tesisi istenen Katolik gayrimüslim okullarına müsaade edilmeden hükümet eliyle birer resmi ibtidai açılması isteğine nezaretten yanıt gelmediğinden vilayet durumu yeniden açıklamıştır. Dayiç ve Barbölüş'te ecnebi yardımlarıyla açılacak Katolik okullarına izin vermeden ayrıca açılacakların da önünü almak üzere *üç dört* resmi ibtidainin tesisi vurgulanmıştır. Okullar, Latin Piskoposun talep ettiği şekliyle açılırsa öğretmenler de ecnebi devletlere hizmet edecek kişilerden olabilecekti. Bunun önlenmesi için açılacak resmi okulların her birisinin yıllık 6000 kuruş tahsisatı piskoposhaneye ve fakir olan ahaliye müracaat edilmeden

¹⁷ BOA, *DH.MKT*, 309/65, 22 Cemaziyevvel 1312 (21 Kasım 1894).

¹⁸ BOA, *MF.MKT*, 307/25, 10 Şubat 1311 (22 Şubat 1896).

¹⁹ Açılmak istenen resmi gayrimüslim okullarının sayıları farklı belgelerde *dört*, *üç*, *üç-dört* şeklindedir. Ancak sadece iki köy ismi verilmiştir. Buna dikkat çekmek amacıyla belgedeki sayılar italik verilmiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 478/31, 16 Teşrinievvel 1315 (28 Ekim 1899).

²⁰ Dayiç, İşkodra'nın güneyinde tamamı Katolik, 43 hane 250 nüfustu. Barbölüş de İşkodra'nın güneyinde ve 160'ı Müslüman 280 haneden ibaretti ki bunların 700'ü Katolik'ti. Mevkien önemli bu köylerdeki Katolik mevcudiyeti ve okul olmaması okul inşası için makuldü. Bk. BOA, *MF.MKT*, 478/31, 25 Recep 1317 (29 Kasım 1899).

nezaretten karşılanmalıydı.²¹ Ancak bu girişim neticesinde teşkili istenen resmi gayrimüslim okulları değil Katolik gayrimüslim okulları açılmıştır. Bunu Piskopos Efendi'nin Dayiç'e Ağusto Grakoli'yi, Barbölüş'e Nikol Dode'yi öğretmen atama girişimlerinde görmekteyiz. Piskopos Efendi belirttiği öğretmenler dışındakilerin tayini nedeniyle gayrimüslim okullarında öğretmenleri atama hakkına sahip bulunduğunu ifade etmiştir. Kendisi, okulların açılmasını ilk talep ettiğinde bahsettiği öğretmenleri de atayacağını ahaliye bildirdiğinden aksi durumda sahip olduğu yetkinin hiçe sayılarak ahali nezdindeki dini nüfuzunu ve ruhani itibarını kaybedeceğini anlatmıştır. Bu nedenle vilayetin atadığı öğretmenleri kabul etmemiştir. Ayrıca bu okulların *hükümete tabi olmadığını* vurgulayarak kilisenin *idare-i ruhaniyesi* altındaki okullara yine kilisenin öğretmen atayabileceğini izaha çalışmıştır. Burada, kilise tarafından atanması düşünülen öğretmenlerin şهادetnâmelerini Maarif idaresinin tasdik dışında müdahalesinin bulunamayacağını ekleyerek talebini sunmuştur. Piskopos Efendi, atamak istediği öğretmenlerin Türkçe bilmedikleri gerekçesini *ilk kademe okullarda öğrencilere ana dillerinde biraz okuma biraz hesap öğretmenin fazlasıyla yeteceğini* belirterek cevaplamıştır. Hatta ona göre Türkçe öğretimi vilayette ilk kademedeki *Franceskan (فرانسسكان)*²² ve *Cizvit (جزويت)*²³ okullarında da yoktu. Nitekim çocuklar kendi milli lisanları dışında bir lisan²⁴ öğrenebilecekleri yaşa geldiklerinde bir veya iki lisan birden öğrenebileceklerdi. Piskoposluğun itirazı nezaretçe incelenmiş ve haklı bulunmuştur.²⁵

İşkodra vilayetindeki özel okullar bahsinde özellikle gayrimüslim okulları açısından bu örnek önemlidir. Vilayet idaresinin aslında sakıncalarını dile getirdiği ve ne gibi önlemlere ihtiyaç duyulduğunu belirtmesine rağmen durum istenilen şekilde sonuçlanmamıştır. Vilayet maarif bütçesinin yetersizliği düşünülen icraatı önlemiştir. Dayiç ve Barbölüş'te okul teşkili talebinin geldiği andaki değerlendirmelerde bu okulların ecnebilerin idaresinde olacağı vurgulanmıştır. Bölgede ahalinin eğitim ihtiyacı dikkate alındığında sadece adı geçen köylerde değil başkaca da köylerde resmi okullar açılmalıydı. Lakin bu kararın tatbikinden evvel gayrimüslim okulları piskoposluk tarafından açılmıştır. Bunda vilayet maarif bütçesinin nezaretten yapılacak katkılara muhtaç olması belirleyiciydi.²⁶

²¹ BOA, *MF.MKT*, 504/23, 4 Zilhicce 1317 (5 Nisan 1900).

²² Geçimlerini halktan topladıkları sadakalarla temin eden *dilenci vaiz tarikatı*'tır. Kurucusu *Aziz Francis* 1181'de İtalya'nın *Assisi* şehrinde doğmuştur. Annesi Fransız asıllı olduğundan *Francesko-Francis* adı verilmiştir. Haçlı Seferleri'ne katılmıştır. (Tarakçı, 2009:829-830) *Fransiscain, Franciscaine* rahip ve rahibelere mahsus Katolik okulu. (Haydaroglu İ. P., 1993:105, 183) Fransa menşeli *Cezvitler ve Fransiskanlar* Fransa Kralının talebiyle Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan itibaren mevcuttur. (Vahapoğlu, 1997:35,103) *Fransiskanların* Arnavutluk'taki faaliyetleri ise Avusturya'nın teşvikiyledir. (Olgun, 2016:138)

²³ Katolik İsa Cemiyeti olarak anılırlar. Kurucusu İspanya'nın Bask bölgesinde 1491'de doğdu. Paris'te 1534'te tarikatın ilk çekirdeği oluştu. Muhafızları tarafından *entrikacı düzenbaz* manasında *Jesuita* olarak anıldılar. Hedefleri bütün insanlığı Hristiyanlaştırmaktı. (Tümer, 1993:40) Dini taassub nedeniyle Portekiz, İspanya, Almanya, Hollanda ve kendi ülkeleri Fransa'dan kovulmuşlardı. (Tozlu, 1991:15) İçinden çıktıkları ülkelerin aksine hareket imkânını Osmanlı'da bulmuşlar, ibadethaneler ve okullar inşa etmişlerdi. (Ertuğrul, 1998:64-65, 68)

²⁴ Maarif Nizamnamesine göre ilk kademe okullarda cemaatler ana dillerinde eğitim yapabilecekti. Bu okullarda son sınıfta İngilizce, Almanca, Fransızca gibi lisanları öğrenebileceklerdi. (Özcan, 2017:46)

²⁵ Vilayet maarif idaresi Cizvit Katolik okullarından mezun Lisân-ı Osmânî'ye vakıf Covani Kastani Efendi'yi Dayiç ve Mark Kon Kapudan Efendi'yi Barbölüş'teki okula atamıştı. Ayrıca Türkçe öğretimi Cizvit okullarının sadece âli kısımlarındaydı. Bk. BOA, *MF.MKT*, 588/5, 15 Ağustos 1900, 6 Cemaziyelevvel 1319 (21 Ağustos 1901), 11 Eylül 1317 (24 Eylül 1901), 27 Eylül 1317 (10 Ekim 1901).

²⁶ Her bir okul için gerekli 6.000 kuruşun civar vilayetlerden teminine çalışılmıştır. Böylece Dayiç ve Barbölüş dahil üç köyde tesis edilecek okullara yıllık 14.400 kuruş tahsisat gerçekleştirilmiş, öğretmenlerin isimleriyle işe başlama tarihlerinin bildirilmesi vilayetten istenmiştir. Latin Piskoposun atadığı öğretmenlerle ilgili anlaşmazlıkların yaşandığı sırada vilayetin girişimleriyle mali kaynak yaratılmıştır. Bu sürede kaynak bulunduğu halde neden resmi okulların açılmadığı düşünülür. Tahsisat, Aydın ve Selanik vilayetlerinden gönderileceği halde bir cevap alınmadığına ilişkin İşkodra valisinin nezaretle muhaberesi durumu açıklar. Selanik vilayeti, İşkodra'ya aydan aya gönderecekleri paranın müşkülata neden olacağından bunu yıllık yapmak istemiştir. Nezaret, Selanik'ten aldığı görüşle İşkodra'ya okulların durumunu sormuş, açıldılar ise

Dayiç ve Barbölüş gayrimüslim okullarının açılmasına müsaade edilmiş ve piskoposluk talebiyle öğretmen atamaları da gerçekleşmişken neden İškodra idaresince buralarda resmi okulların açılması işlemlerinin yürütüldüğü sorulabilir. Nitekim Maarif Nezareti, Latin Piskoposun ecnebilere hizmetinin önlenmesi amacıyla buralarda resmi okulların açılmasının istendiğini 1903'te vilayete hatırlatmıştır. Teşkilî düşünülen resmi okullardaki öğretmenlerin 400'er kuruş maaşı Selanik'ten nakledilecekti. Ancak bu sürede resmi okulların açıldığı ve öğretmenlerin işe başladığı İškodra'dan Selanik vilayeti idaresine bildirilmediğinden tahsisat İškodra'ya gönderilmemiştir.²⁷ Böylelikle Latin Piskoposun açmak istediği okullara müsaade edilmeyerek resmi okulların açılması yerine farklı bir yol izlenmiştir. Buralarda gayrimüslim okullarının yanında resmi gayrimüslim okulları açılacaktı. Lakin resmi okulların tesisinde maddi yetersizlik kadar İškodra ve Selanik vilayetleriyle nezaret nezdindeki haberleşme sıkıntısı etkiliydi.²⁸

Tablo 1 ve Tablo 2'de gayrimüslim ve ecnebi okullarının toplamı 21'dir. Bunun ardından açıklanan Vreka, Draç, Dayiç ve Barbölüş'teki gayrimüslim okullarının ilavesiyle sayı 25'e yükselir. Ancak 1899 ve sonrasındaki istatistiklerde okul sayısı bundan farklıdır. Hatta 1894 öncesinde teşkil edildiği bilinen bazı okullar da kayıtlara yansımamıştır. Nitekim 1899-1900 eğitim öğretim yılına ait istatistikte dört gayrimüslim ve yedi ecnebi okulu vardır. Hepsi Rumlara ait dört gayrimüslim okulu İškodra, Draç, Tiran ve Kavaye'dedir. Bu okulların en eskisi 1860'ta Tiran'da, en yenisi 1880'de İškodra'da açılmıştır. İškodra'daki okul ibtidai diğerleri rüşdiye derecesindedir. Aynı yıl hepsi Katoliklere mahsus ecnebi okullarından beşi İškodra'dayken Leş ve Draç'ta birer okul mevcuttur. İškodra'daki Cizvit idadesinin yanında üç rüşdiye ve bir ibtidai vardı. Ecnebi okulların idaresi ise Avusturya ve İtalya elindeydi. Oysaki Tablo 2'deki ecnebi okulları Fransız ve İtalyan idaresindeydi. 1899-1900 tarihli kayıtlarda Fransız menşeli Cizvitlerden sebeple Cizvit idadesi için ayrıca Fransa kaydı düşülmemiş olmalıdır. İdadi derecesindeki *Cizvit* okulu diğer bir açıdan da dikkat çekmektedir. Bu okulun açıldığı yıl *Françesko* (فرانچسکو) rüşdiyesiyle birlikte 1858'dir. İškodra'da rüşdiye derecesindeki diğer ecnebi okulu *Franceskan* (فرانچسكان) 1861 ve diğer dördü 1888'de açılmıştır. Bu kaynakta gayrimüslim okullarına kayıtlı 240 öğrencinin 37'si kız çocuğudur. Ecnebi okullarındaki sayı 550'si kız çocuğu olarak 1828'dir.²⁹

Burada dikkat çeken husus vilayette Katolik gayrimüslim okulu bulunmaması ve ecnebi okullarının ise hepsinin Katoliklere ait olmasıdır. Ancak vilayet salnamelerine göre vilayette 1892-1899'da altı Rum ve sekiz Katolik gayrimüslim okulu vardı. Aslında Draç sancağında Draç, Kavaye, Tiran ve Şiyak kazalarındaki gayrimüslim okullarının vilayetin demografik yapısı dikkate alındığında Rumlara ait olması normaldir.³⁰ Yine İškodra merkez ve bazı köylerinde az sayıdaki Rum ahalinin çocuklarına mahsus okulların bulunması anlaşılabilir. Ancak gayrimüslim okullarının tamamının Rumlara ait olması kaydı gariptir. 1900-1901 eğitim öğretim yılı verilerinde bu durum

öğretmenlerinin tayinini istemiştir. Resmi okulların açılmadığını, tahsis edilen paradan da haber alınmadığını İškodra valisi belirtmiştir. Resmi okulların tahsisat miktarı bazı belgelerde aylık 400'er ve yıllık 9.600 kuruştur. Sadece iki okul için gerekli miktar budur. Bk. BOA, *MF.MKT*, 488/8, 11 Cemaziyelevvel 1318 (6 Eylül 1900), 7 Şevval 1318 (28 Ocak 1901), 1 Muharrem 1319 (20 Nisan 1901), 11 Haziran 1317 (24 Haziran 1901), 9 Ağustos 1317 (22 Ağustos 1901).

²⁷ BOA, *MF.MKT*, 488/8, 11 Kanunusani 1318 (24 Ocak 1903).

²⁸ 1906'da Dayiç ve Barbölüş'le civarlarında açılacak *üç-dört* resmi gayrimüslim okulu için bulunan tahsisatın kullanımı düşünülmüştür. Vilayet idaresi kullanılmayan parayı yine dağlık alanlardaki okulların inşasında harcamak istemiştir. Nezaret ise ileride Dayiç ve Barbölüş'te gayrimüslim okulları açılması halinde *çaresine bakılmak üzere* buna müsaade etmiştir. Puka kazası ve Klemend cibali, Dağkenarı nahiyesi ile Selita ve Some ciballerinde okullar açılacaktı. Bu okullar Müslümanlara mahsustu. Nitekim adı geçen birimlerde Müslüman nüfus mevcuttu. Bk. BOA, *MF.MKT*, 488/8, 24 Mayıs 1322 (6 Haziran 1906), 13 Haziran 1322 (26 Haziran 1906), 5 Eylül 1322 (18 Eylül 1906), 488/8, 14 Şaban 1324 (2 Ekim 1906), 25 Eylül 1322 (8 Ekim 1906).

²⁹ Draç Rum okulu 1869, Kavaye Rum okulu 1873'te açılmıştır. Bk. *M.S.*, 2. Defa', Matbaayı Amire, H. 1317 (1899-1900), s. 922-923.

³⁰ Tiran'da Katolik gayrimüslim okulu bulunduğu kaydı açıktır. Bk. *İ.V.S.*, 5. Defa', H. 1316 (1898-1899), s. ay.

sürmüştür. Hepsi Rumlara ait dördü İşkodra, ikisi Draç, ikisi Tiran, ikisi Kavaye ve birisi Şiyak'taki gayrimüslim okullarının toplamı onbirdir. Bunlardan sadece kız çocuklarının mevcudunun verildiği ibtidai derecesindeki okul sayısı dördttür. Üç okulda sadece erkek, üç okulda kız ve erkek öğrenci birlikte. Kavaye'deki ibtidainin öğrenci sayısı belirtilmemiştir. Okulların tamamı 24 Ocak 1894'te resmi ruhsat almıştır. Yani Tablo 1'in verildiği yıl bu okullar ruhsata bağlanmıştır. Ancak İşkodra'daki dört gayrimüslim okulunun neden Rum okulu olarak gösterildiği belirsizdir. Zira Rumların demografik açıdan İşkodra'da hiç Katolik okulu yok iken bu sayıda okul açması normal değildir.³¹

1900-1901 döneminde İşkodra vilayetinde tamamı ruhsatsız sekiz ecnebi okulu vardır. Hepsi Katoliklere ait okullara önceki verilerden farklı olarak İtalyan rüşdiyesi eklenmiştir. Bu rüşdiyenin açılış tarihi 1899-1900 istatistiğindeki diğer İtalyan rüşdiyesiyle aynıdır. Gözden kaçan ya da verileri temin edilemediğinden önceki listeye eklenemeyen bu okul 1900-1901 verisine ilave edilmiştir. Bu yıl İtalya ve Avusturya idaresindeki ecnebi okullara tekrar idadi derecesindeki Cizvit okuluyla alakalandırılarak Fransa dahil edilmiştir. Buradan bir kez daha vilayetteki Cizvit okullarının Fransa idaresinde olduğu anlaşılmaktadır. İstatistiklerde *Françesko* ve *Franceskan* okulları Avusturya idaresindeyken, İtalya idaresindeki okullar doğrudan İtalyan okulu olarak kaydedilmiştir.³²

1901-1902 istatistiklerinde 1900-1901'e benzer şekilde 11 gayrimüslim ve sekiz ecnebi okulu verilmiştir. Teferruatındaysa öğrenci mevcudu ve teşkil tarihlerine dair değişiklikler vardır. Örneğin Draç'taki Katolik ecnebi okulu 1900-1901 verilerinde 1868'de; 1901-1902 verilerinde 1852'de açılmıştır. Gayrimüslim okullarının bilgileri değişmemiştir. Burada Draç sancağındaki okulların 1861, 1868, 1874 ve 1878'de teşkil edildiği görülürken en geç tesis edilen okul 1884'te Şiyak'taydı. Ancak veriler, İşkodra kazasındaki okullar bahsinde birbirinden farklıdır. 1900-1901 tarihli istatistikte İşkodra'daki gayrimüslim okullarının açılış tarihleri verilmemiştir. 1901-1902'de ise hepsi ibtidai derecesindeki İşkodra gayrimüslim okulları 1858, 1862, 1886 ve 1897'de teşkil edilmiştir. Ecnebi okullarına dair bilgilerdeyse Cizvit idadisi için *Fransa milleti* yerine yeniden sadece *Cizvit* denilmiştir. Daha önce İtalya idaresindeki *Sovre* (صوره) *İstimatne* (استيماطنه) ibtidaisi artık Avusturya idaresinde kaydedilmiştir. *Françesko* ve *Franceskan* okullarının Avusturya idaresinde bulunduğu kaydı yerine *Katolik* ifadesi kullanılmıştır.³³ Ecnebi okullarının idaresindeki değişiklikler denetim başlığında açıklanacağı üzere bazı gayrimüslim okullarının ecnebi okulu sayılmasıyla ilgilidir.

1894-1902 yılları arasında İşkodra vilayetindeki gayrimüslim ve ecnebi okullarına ait resmi istatistikler dikkate alındığında farklı bilgiler nakledilmiştir. Hem okul sayılarında hem de okulların hangi cemaat-devlet idaresinde olduğu hususunda farklılıklar bulunmaktadır. Buna dair teferruatlı bir değerlendirme 1903-1904 tarihli maarif istatistiklerindedir. Tablo 4'te vilayetteki gayrimüslim okulları öncekiler gibi sadece şehir ve kasaba merkezlerindeki okullarla sınırlıdır. Ancak burada vilayetin demografik yapısıyla uyumlu okul-cemaat ilişkisi görülmektedir. Vilayet merkezi İşkodra sancağında az sayıda bulunmalarına rağmen Ortodokslara ait okul sayısının önceki kaynaklarda yüksek gösterilmesi ve Katoliklere ait okulların bulunmayışı yaklaşımı düzeltilmiştir. İşkodra kazası dahilindeki Katolik okulları aynı isimlerle önceki istatistiklerde açıkça Rum okulu olarak gösterilmiştir. Tablo 4'te bunların ufak imla değişiklikleriyle Katolik okulu oldukları açıklanmıştır.

Tablo 4: İşkodra Vilayetinde *Gayrimüslim* Okulları 1903-1904.

Kaza	Okul İsmi	Cemaat	Mesul Müdür	Derece	Öğrenci		Açılış Yılı
					E.	K.	

³¹ M.S, 3. Defa', Matbaayı Amire, H. 1318 (1900-1901), s. 1022-1023.

³² M.S, H. 1318 (1900-1901), s. 1024-1025.

³³ M.S, 4. Defa', Matbaayı Amire, H. 1319 (1901-1902), s. 352.

İşkodra	Ortodoks	Devlet-i Aliyye	Filib Brovik	İbtidai	25	20	1879
İşkodra	Kuşemiçe (قوشه میچه) Katolik	"	Kuşemiçe	İbtidai	-	-	1858
İşkodra	Tenaneq (طنه نق) Gergi Katolik	"	Tenaneq Gergi	İbtidai	-	53	1886
İşkodra	Şiroke Katolik	"	Şiroke	İbtidai	47	-	1863
Draç	Rum	"	Metropolid	Rüşdiye	113	-	1286/1870
Draç	Rum	"	Metropolid	İbtidai	-	65	1284/1868
Draç	Ulah	"	Kostantin İkonom	İbtidai	-	-	1 Mart 1317/ 14 Mart 1901
Tiran	Rum	"	Metropolid	Rüşdiye	42	-	1277/1861
Tiran	Rum	"	Metropolid	İbtidai	-	22	1294/1878
Kavaye	Rum	"	Metropolid	Rüşdiye	105	-	1290/1874
Kavaye	Rum	"	Metropolid	İbtidai	-	30	1290/1874
Şiyak	Rum	"	Metropolid	İbtidai	19	1	1300/1884

Kaynak: *M.S*, 6. Defa', Asır Matbaası, H. 1321 (1903-1904), s. 319.

Draç'taki Ulah okulu tabloya eklenmiş, gayrimüslim okul sayısı 12'ye çıkmıştır. Bunlar, yedisi Draç sancağında birisi İşkodra'daki sekiz Rum; Draç'taki Ulah ve İşkodra'daki üç Katolik okullarıydı. Okullar İşkodra'da sadece ibtidai, Draç sancağında ise Draç, Tiran ve Kavaye kazalarında birer rüşdiye dışında ibtidai derecesindeydi. Öğrenci mevcutları önceki istatistiklerden farklı ve bazılarında ilişkin veri yoktur. Bu, vilayet maarif idaresine sunulmayan bilgilerden kaynaklanmaktadır. Okulların mensubu oldukları cemaat sütununda Katolik-Rum ayrımı yapılmamıştır. Buna dair teferruat okul adıyla mesul müdürlerden anlaşılmaktadır. Okulların açılış tarihlerinde değişiklikler yaşansa da 1858 ve ardından sayıları artmıştır.

1894'teki açıklamalar hatırlandığında Draç'taki Ulah okulunda eğitime 1901'de başlanmıştır. Tablo 4'teki okul sayısı yine vilayet salnamelerindeki altısı Rum 14 gayrimüslim okulundan azdır. Vilayet salnamelerinde sayıları³⁴ verilen gayrimüslim okullarının maarif istatistiklerinin aksine sınırlı da olsa kırsal alandaki okulları içerdiği düşünülebilir. Bir diğer husus okulların açıldıkları halde sonradan çeşitli nedenlerle kapanmasıdır. Lakin bunun kasabalardaki özel okullarda yaşanması güçtür. Tablo 4'te İşkodra kazasındaki okullar ve Draç Ulah okulu dışındakiler 13 Ocak 1894'te ruhsat almışlardı. Bu bilgi Ulah okulu bir kenarda bırakıldığında diğerleri için çelişkilidir. Nitekim burada İşkodra'daki dört okul ruhsatsızdır. Halbuki önceki istatistiklerde hepsi Rumlara ait 11 gayrimüslim okulu 24 Ocak 1894'te ruhsat almıştır.

Tablo 4'teki bilgiler öğrenci mevcutları açısından da değerlendirmelidir. Burada birisi rüşdiye diğeri ibtidai derecesinde iki Rum okulunun bulunduğu Tiran'daki rüşdiyede 42 erkek, ibtidaideyse 22 kız öğrenci mevcuttur. Bu haliyle ibtidainin kızlara, rüşdiyenin erkeklere mahsus olduğu düşünülebilir. Nitekim bu dağılım 1900-1901, 1901-1902 yıllarına ait istatistiklerde aynıdır. Ayrıca Tiran'daki okullarla ilgili bilgilerin düzenli olarak merkeze iletilmediği düşünülebilir. Bunu destekleyen bilgi ise bu okullarla ilgili işlemlerden anlaşılmaktadır. Tabloda açılış yılları da dikkate alındığında kız ve erkek çocuklarına mahsus okulların *köhneliğinden* bahisle yenilenmeleri Tiran

³⁴ Kaynaklarda okul sayılarının farklılığı şaşırtıcıdır. Öyle ki bazılarında vilayette ortaöğretim kademesinde hiçbir özel okul yoktur. (Haydaroglu İ. P., 1993:102)

Rum Patrikliğince istenmiştir. Buna dair işlemlerde Tiran'daki okulların aslında sadece erkek ve kız çocuklarına mahsus olmadığı görülmektedir.³⁵

Vilayet salnamelerinde açık bir şekilde ifade edildiği halde Tiran *Katolik gayrimüslim okulunun* Tablo 4'te gösterilmemesi de dikkate değerdir. Benzer şekilde Tablo 4'te tamamı ruhsatlı okullar incelendiğinde Draç'taki Katolik *gayrimüslim* okulu yoktur. Fakat Tablo 4'le aynı yıllarda Draç'ta Katolik okulu bulunduğu dair kayıt mevcuttur. Buna göre Draç'ta, kilise içerisinde iki odada ve rahibelerin idaresinde bir okul teşkil edilmiştir. Okulun 1900'de kilise içinde açıldığı ve önce 1902 ardından 1904'te iki ayrı haneye taşınarak genişlediği, yatılı kısmının da eklendiği merkez polis komiserliğinin tahkikatıyla anlaşılmıştır. Bahsedilen tahkikat Draç mutasarrıflığının, Avusturya'nın binasını da hazır ettiği Draç'ta leyli idadi açmak girişiminden vilayeti haberdar etmesiyle yapılmıştır. Konuya ilişkin bilgisine başvuru Avusturya sefaretine *böyle bir konuda zaten Osmanlı Devleti'nden izin talep etmek ihtiyacı hissetmeyeceklerini* bildirmiştir. Avusturya sefaretine göre Katolik çocuklarının eğitimi gayet normaldi. Civar köylerdeki Katolik çocuklarının okulda kalmalarına müsait bina ihtiyacından sebeple yatılı bir okul açılmıştır. Bunun üzerine Hariciye Nezareti konuya dahil olarak okulun Avusturya tarafından açılıp açılmadığını incelemiştir. Polis komiserliğince yapılan ve meselenin aslını ortaya koyan değerlendirmeler burada önemliydi. Aslında durum Kale Mahallesi'nde bulunan kilisedeki ibtidainin ruhsatsız tesisıyla başka hanelere taşınarak rüşdiye ve idadi derecesinde yatılı hale getirilmesinden ibaretti. Vilayetin nezarete ilettiği görüşlerinde okulun Avusturya tarafından inşa edilmediği açıklanmıştır. Okulda Osmanlı tebaası çocuklar bulunmakta, Avusturya'nın müdahalesi görülmemektedir. Maarif meclisinin ifadesinde bu gibi okulların ruhsatsız faaliyetlerine mahal vermemek üzere yetkililerin tembihi istenmiştir. Okuldaki idadi eğitimi kararını Draç idaresi, öğretmenlerin maaşlarıyla okulun diğer giderlerin nasıl temin edildiğini vilayet idaresi değerlendirecekti. Ayrıca okul İslam mahallesinde ve cami gibi mukaddes yerlerin civarında açılmayacak, vilayetin değerlendirmelerinden sonra ruhsat verilecekti. İncelemelerde aksi bir durum çıkar ve okul *ecnebi okulu* olarak değerlendirilirse işlemler ona göre düzenlenecekti.³⁶ Fakat 1900 yılı öncesinde açılan *Draç Katolik ibtidai gayrimüslim* okulu Tiran'daki gayrimüslim okulu gibi gayrimüslim okullarının gösterildiği istatistiklerde yoktur.³⁷ Sadece ruhsatsız olduklarından istatistiklerde bulunmadıkları önermesi diğer özel okullarda aksi görüldüğünden makul olmayacaktır. Ayrıca Tablo 5'te Draç'ta 1868'de açılmış Katolik okulu bulunmaktadır. Bu kayıttan ecnebi ve gayrimüslim okullarının bazen karıştırıldığı söylenebilir.

İstatistiklerdeki bilgilerden ayrı olarak tespit edilebilen diğer örnek Kavaye kazasındadır. Tablo 4'te Kavaye'deki okullarından birisi rüşdiye derecesinde erkek diğeri ibtidai derecesinde kız çocuklarına mahsustur. Bu veriler 1899-1900, 1900-1901 ve 1901-1902 yıllarında tekrar edilirken iptidaideki öğrenci sayısı Tablo 4'te verilmiştir. 1905'te Kavaye Rum erkek okuluna bitişik ve Rum cemaatine ait arsada gelir etmek üzere hane inşasına önceden başlandığı öğrenilmiştir. Bu hanenin

³⁵ Tiran Rum Kilisesi bahçesinde daha önceden inşa edilmiş kız ve erkek çocuklarına mahsus okulun yenilenmesi talebinde gayrimüslim ve ecnebi okullarının inşasına dair hususlar dikkate alınmıştır. Buna göre eni ve boyu 15'er, yüksekliği 10 m olacak bina Rum Kilisesi bahçesindeydi. İnşasında 300 lira kiliseden karşılanacaktı. Tiran'daki Rum cemaati 205 hane, kadın ve erkek 948 kişiden ibaretti ki bu okulun inşa gerekçesiydi. Böylece okulun nerede ve hangi ölçülerde inşa edileceği, masraflarının nasıl karşılanacağı ve okula demografik açıdan duyulan ihtiyaca dikkatle inşasına müsaade edilmiştir. Bk. BOA, *BEO*, 590/44237, 8 Ramazan 1312 (5 Mart 1895), 30 Ramazan 1312 (27 Mart 1895); BOA, *MF.MKT*, 260/10, 8 Ramazan 1312 (5 Mart 1895), 3 Zilkade 1312 (28 Nisan 1895).

³⁶ İlgili evrakın düzenlendiği 1904'ten dört yıl evvel bu okul kiliseden dört odalı başka bir eve taşınmıştır. 1902'ye değin burada eğitime devam edildikten sonra sekiz odalı ayrı bir haneye geçilmiştir. Bu hane Draç hükümet konağıyla Kaya Hanım Camii'ne yakındı. İşkodralı Moranj ile Avusturyalı Jozef öğretmendi. 25'i Draç, üçü civar köylerden 28 öğrencinin bulunduğu okul faaliyetlerini ruhsatsız olarak yürütmekteydi. Bk. BOA, *MF.MKT*, 770/25, 6 Kanunusani 1319 (19 Ocak 1904), 27 Zilkade 1321 (14 Şubat 1904), 3 Muharrem 1322 (20 Mart 1904).

³⁷ Draç'ta Katolik erkek okulundan başka *Soeur de Charite Kız Okulu* vardı. (Bardhi, 2009:152)

sonradan kız çocuklarına mahsus okul yapılmasını Rum Patriği istemiştir.³⁸ Netice itibariyle Tablo 4'te gösterilen Kavaye Rum ibtidasinin yanına ayrı bir okul eklenmiştir. Rüşdiye bünyesinde ibtidai öğrencilerin bulunması ihtimalinden yeni ve büyük bir binaya taşındığı ya da ibtidainin kız çocuklarına mahsus rüşdiyeye tahvil edildiği söylenebilir. Böylelikle vilayetteki okul sayısı artmamış, dereceleri değişmiştir.

Tablo 5: İşkodra Vilayetinde *Ecnebi* Okulları 1903-1904.

Kaza	Okul İsmi	Millet	Mesul Müdür	Derece	Öğrenci		Açılış Yılı
					E	K	
İşkodra	San (سان) Françesko ³⁹ (فرانچسکو)	Cizvit	Parderovalo	İdadi	60	-	1858
İşkodra	Françesko ⁴⁰ (فرانچسکو)	Katolik	Parderovalo	Rüşdiye	200	-	1858
İşkodra	Franceskan (فرانچسكان)	Katolik	Padre Gerk Fišta	Rüşdiye	150	-	1861
İşkodra	İtalya	Katolik	Cakomio Hof Yandini	Rüşdiye	120	-	1888
İşkodra	İtalya	Katolik	Cakomio Hof Yandini	İbtidai	60	-	1888
İşkodra	İtalya	Katolik	Müdürevin Çayni	İbtidai Sanâyi	60	-	1888
İşkodra	İtalya	Katolik	Cezzare Baluci	Sanâyi-i Zikur	-	23	8 K.sani 1318/ 21 Ocak 1903
İşkodra	Sovre (صوره) İştimatne (استيماتنه)	Katolik	Mader Soperiyore	İbtidai Sanâyi	200		1861
Leş	Cizvit	Cizvit	-	-	-		Bilinmiyor
Draç	Katolik	Katolik	Piskopos	İbtidai	8		1868
Draç	İtalya	Katolik	İtalya Konsolosu	İbtidai	-	-	12 Şubat 1318/ 25 Şubat 1903

Kaynak: *M.S.*, H. 1321 (1903-1904), s. 319-320.

Tablo 4'te gayrimüslim okullarının ruhsat tarihlerindeki değişikliğe rağmen ecnebi okullarının ruhsatsız olduğu kaydı 1903-1904 eğitim öğretim yılı verilerinde tekrarlanmıştır. Bu dönemde vilayette sekizi İşkodra, ikisi Draç ve birisi de Leş'te toplam 11 ecnebi okulu vardır. Tablo 2'de bu sayı İtalya ve Fransa idaresindeki okullar şeklindeki kayıtla altıydı. Vilayet salnamelerinde ecnebi okullara dair bilgiler verilmezken maarif istatistiklerinde düzenli olarak sıralanmışlardı. 1899-1900 verilerinde beşi İşkodra ve birer tanesi Draç ile Leş'teki yedi ecnebi okulu 1900-1901'de İşkodra'ya

³⁸ Kavaye'de, kiliseye ait arsa üzerinde inşa edilecek okula devam etmesi muhtemel Ortodoks nüfus mevcuttu. Öyle ki Kavaye'de 325 hanede kadın ve erkek 510 Ortodoks bulunmaktaydı. Maarif Nezareti Müfettişliğince konu değerlendirilmiş ve İşkodra vilayeti bilgilendirilmiştir. Rum Patrikhanesinin ruhsat talebinin Maarif Nizamnamesinin 129. maddesine değerlendirilerek sonuçlandırılması ve okula ruhsat verilmesi vilayetten istenmiştir. Binanın uzunluğu 16, eni 5 ve yüksekliği 8 m 63 cm olacaktı. Bina, kiliseye ait 7.000 ve buna ilave edilecek 3.000 kuruşla yapılacaktı. Nezaret, inşa masrafı için beyan edilen miktarın aşılmasını, ahaliden zorla para toplanmamasını vurgulamıştır. Bk. BOA, *MF.MKT*, 956/30, 25 Muharrem 1323 (1 Nisan 1905); BOA, *MF.MKT*, 858/52, 26 Nisan 1321 (9 Mayıs 1905), 14 Mayıs 1321 (27 Mayıs 1905).

³⁹ *Saint François Xavier Koleji* olabilir. Ancak burada teşkili 1877'dir. (Clayer, 2013:53) Diğer bir kayıta ise teşkili 1878'dir. Okula 1888'de Avusturya yardımları başlamıştır. (Bardhi, 2009:151)

⁴⁰ *San Françesko, Françesko* her defasında ayrı imlalarla verilmiştir. Bunun, yazım hatasından kaynaklanmadığı, aralarındaki farklılığa ya da ayrı okullar olduklarına vurgu yapıldığı düşünülmektedir. Ancak her üç okul da *Fransiskan* tarikatı idaresindedir. Bk. *M.S.*, H. 1321 (1903-1904), s. 319-320.

ilave edilen bir okulla sekize çıkmıştır. Bu bilgi sonraki yıl da korunmuştur. Tablo 5'te İtalya tarafından Draç'ta bir ibtidai ve İşkodra'da iki sanâyi ibtidai okullarının açılmasıyla bu sayı 11'e yükselmiştir. Burada okulların idaresini yürüten devletlerin isimleri İtalya açısından açıktır. Ancak diğer okulların Avusturya ve Fransa idaresinde buldukları önceki istatistiklerden hareketle söylenebilir.

İşkodra'daki ecnebi okullarında Avusturya, Fransa ve İtalya'nın faaliyetlerine dikkat çekilebilir. Böylece istatistiklerde 1894-1904 arasında vilayetteki özel okul sayısı 11'i ecnebi 12'si gayrimüslim olmak üzere 23'tür. Bu sayı köylerde/kiliseler bünyesindeki okullarla artacaktır. Ancak bunlara ve kasaba merkezlerindeki bazı okullara istatistiklerde neden değinilmediği açık değildir. Öyle ki bu okullardan Vreka, Dayiç ve Barbölüş köyleri ile Draç'taki Ulah ve Katolik, Tiran'daki Katolik okulları resmi işlemlerden tespit edilmektedir.

Gayrimüslim ve Ecnebi Okullarının Ayrımı ve Denetimi

Osmanlı Devleti, idaresi dışındaki özel okulları denetlemek istemekteydi. Bununla alakalı ilk girişim 1868 Gümrük Nizamnamesi'dir. Burada dolaylı da olsa ecnebi okullarıyla ilgili maddeler bulunmaktaydı. Osmanlı ülkesine Avrupa'dan gelecek, eğitimle alakalı ve dini bilgiler içeren kitaplar, ruhban okulu öğrencileriyle yetimhanelerdeki çocukların her birisi için ve kiliselere ait yıllık 1800 kuruş değerindeki eşyalar gümrük vergisinden muafı. Böylelikle ecnebi okullar dolaylı olarak denetlenmekteydi. (Halis, 2005:35-36) 1869 Maarif Nizamnamesi özel okulların denetlenmesinde ikinci teşebbüstür. Bunun ardından Kanun-i Esasi zikredilebilir. Ancak burada yabancı okullarla alakalı özel bir hüküm yoktur. 15. maddede kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşı genel ya da özel eğitime devam edebilir yani tedris serbesttir ifadesi vardı. (Karal, 2011:379) Nihayetinde özel okulların faaliyetlerini sınırlandıran hususi bir düzenleme bulunmamaktaydı. Bu okulların müfredatında dahi Maarif Nezareti'nin onayı aranmamaktaydı. Ancak Abdülhamid Devri'ndeki nizamnamelerle özel okulların denetimine olanak sağlanmıştır. Maarif müdürleri vilayette özel okulların ruhsatlarını, öğretmenlerin diploma yeterliliklerini ve okuldaki ders saatlerini denetleyebiliyordu. Ayrıca 1869 Nizamnamesinde planlanan müfettişlikler ancak 1886'da Maârif Nezareti teşkilatına eklenmiştir. Özel okulların denetimine mahsus bu birimin adı *Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişliği*'ydi. (Akyıldız, 2003:274) Böylece buraya kadar denetimle karşılaşmayarak *zararlı faaliyetlerini* sürdüren okulların denetlenmesi iradesi açıkça gösterilmiştir.⁴¹ Zamanla denetleme işinde müfettişler⁴² görevlendirilmiş ve sayıları arttırılmıştır. Bu girişimlere rağmen istisnasız bir şekilde özel okulların denetlendiğini ve yaptırımlara maruz bırakıldıklarını söylemek güçtür. (Fortna, 2005:119,123)

Özel okulların denetiminde esas unsur ruhsattı. Özel okullar belirlenen şartları sağlayarak resmi ruhsat⁴³ edinecek, faaliyetleri de böylece denetlenecekti. Temelde bir özel okul faaliyetlerine başlamadan evvel ruhsat almalıydı. Ruhsatnamede okulun açılacağı yer, arsanın durumu incelenmekteydi. Okul yapılacak yer kimden satın alınmış, kiralanmıştı? Okulun maddi ihtiyaçları nasıl giderilecekti? Arsanın ve üzerinde yapılacak binanın ölçüleri nelerdi? Binanın o civardaki diğer İslam mahallesi, cami, vakıf ve resmi binalara yakınlığı neydi? Okulun kaç dersliğinin bulunacağı ve kaç kat inşa olunacağı, hangi derslerin takip edileceği, hangi kitapların kullanılacağı

⁴¹ Medreseler gibi özel eğitim kurumları da resmi denetim dışındaydı. (Karal, 2011:377)

⁴² Başlangıçta müfettişlerin yetkileri İstanbul'la sınırlıydı. Sonradan taşra maarif müdürlerinin talebiyle yetki alanları genişlemiştir. Özel okulların müfettişlerle denetimi girişimi II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında sürmüştür. Özel okullardan etraflıca bahseden Maarif Kanunu tasarısı 1909'da hazırlansa da Meclis-i Mebûsan'da yasalaşmamıştır. (Koçak, 1985:488) 1915'te özel okulların denetimi yeniden ele alınmak istenmiş ve özel okullara mahsus talimatname hazırlanmıştır. Ancak Cihan Harbi'yle bu da neticelendirilememiştir. (Ertuğrul, 1998:99)

⁴³ Rum okulları ayrıcalıklıydı. Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı okulların ruhani heyetlerinin okulların tesis edildiği yerle derecesini belirtmesi yeterliydi. (Özcan, 2017:38-39)

incelenmekteydi. Bunların yanında öğretmenlerin diploma denklikleri bulunmalıydı. Ayrıca okul açılması istenilen yerde ilgili cemaate ait nüfus yoğunluğuna bakılmaktaydı.⁴⁴ Ruhsat temininde gerekli şartların sağlanmasının yanında okulun gelenek ve göreneklere, devletin siyasetine ve ideolojisine aykırı dersleri müfredatında bulundurmaması istenmekteydi. Bu şartları yerine getiren özel okullara mahalli maarif müdürüyle validen aldıkları izinle ruhsat verilecekti. (Kodaman, 1999:25) Ecnebi okullarının ruhsat alması süreci gayrimüslim okullarından kısmen farklıydı. Sıralanan şartlara ilaveten ecnebi okullarının teşkilinde irâde-i seniyye gerekliydi. (Vahapoğlu, 1997:124,133,161)

Özel okulların denetiminde bu okullardaki öğretmenlerin şهادetnâmeleri Maarif Nezareti'nce onaylanmaktaydı. Buna benzer şekilde öğrencilere verilecek diplomalar da onaylanmalıydı. Böylelikle ruhsatsız okulların faaliyetleri önlenmek istenmekteydi. Ancak denetimdeki eksiklikler sürmüş, ruhsatsız oldukları halde bu okullar *onaylı diplomalarını* öğrencilere vermiştir. (Haydaroğlu İ. P., 1993:70-71) Bu nedenle bilhassa ecnebi okullarında resmi denetimin layıkıyla icra edilmediği söylenebilir. Hatta bu okullarda denetim sadece okulların kurucu ve yöneticileri tarafından yapılmıştır. (Vahapoğlu, 1997:116)

İşkodra vilayetindeki gayrimüslim okullarının ruhsatlı ve ecnebi okullarının ruhsatsız bulunduğu vilayet ve merkez idarenin bilgisi dahilindeydi. Bunun zamanla değiştirilmesi ve okulların mevcut nizama dâhil edilmesi istenmiştir. Sâdaret'ten bu konuda Hariciye Nezareti'ne iletilen bilgilendirmede buna dair girişimler mevcuttur. 1902'de vilayetteki özel okullara ruhsat verilmesinde izlenecek yol izah edilmiştir.⁴⁵ Ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdüren okullardan tespit edilenlerin ruhsat altına alınması girişimleri gibi henüz tespit edilemeyen okulların da bulunmasına çalışılmıştır. Bunun için vilayette bu okulları bulacak ve mevcutları da denetleyecek müfettişlere ihtiyaç vardı.⁴⁶ Draç sancağında bu anlamda çalışmak üzere bir maarif müfettişinin görevlendirilmesi nezaretten istenmiştir.⁴⁷ Bu talep sonraki yıllarda vilayet geneli için iki müfettiş şeklinde yinelenmiştir.⁴⁸

Vilayetteki ruhsatsız okulların tespiti genellikle okullar inşa edildikten ve faaliyete geçtikten sonra yapılmıştır. Bu ise ya bizzat okulun idarecileri ya da o mahallin yerel idaresince ortaya çıkarılmıştır. 1910 yılı içindeki işlemlerden anlaşıldığı üzere Mirdita'nın Kaşkef mahallinde 500-600 lira masrafla iki sene kadar önce açılmış, 20 kadar Latin öğrencisi bulunan gayrimüslim okulundan bu şekilde haberdar olunmuştur. Okulda Mirditalı Rahip Dom Petronti'nin öğretmenliğinde Latince eğitim verilmekteydi. Okula ruhsat talebi kilise tarafından kaymakamlığa yapılmıştır. İncelemelerde okulun inşasında resmi izin alınmadığı Mirdita kaymakamlığı tarafından İşkodra vilayet merkezine iletilmiş ve ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Vilayetin nezarete ilettiği telgrafnamesinde ruhanilerin müsaade almadan okullar açmasına izin verilemeyeceği bildirilerek nasıl bir karar alınacağı sorulmuştur. Dahiliye Nezareti'nin Sâdaret'e yaptığı değerlendirmede okulun gerekli denetimler ardından açılmasına ve ruhsat verilmesinde mâni yoktu.⁴⁹ Böylece Mirdita'daki

⁴⁴ Uygulamada diğer hususlar gibi nüfus şartına riayet edilmemekteydi. Bulgar cemaatinin olmadığı Kesriye'de açılan Bulgar okulu gibi. (Haydaroğlu, 2006:152-153)

⁴⁵ Maarif Nizamnamesinin 129. maddesine göre okulların program ve ders kitapları incelenecek, öğretmenlerin şهادetnâmeleri maarif idaresince onaylanacak, yıllık öğrenci bilgileri maarif idaresine bildirilecekti. Bk. BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası (*HR.HMŞ.İŞO*), Dosya No: 189, Gömlek No: 67, 9 Şevval 1319 (19 Ocak 1902).

⁴⁶ Maarif Nizamnamesinin 140. maddesinde sancaklardaki müfettişler üç ayda bir sancak sınırlarındaki okulları denetleyecekti. Tespit edilen eksiklikler altı aylık sürede yeniden incelenecekti. Eksiklikleri nedeniyle okul çalışamaz hale getirilmeden ıslahı düşünülmekteydi. Bu denetimler aynı zamanda maarif müdürlerince de yapılmaktaydı. (Vahapoğlu, 1997:182)

⁴⁷ BOA, *MF.MKT*, 1099/30, 21 Kanunuevvel 1323 (3 Ocak 1908).

⁴⁸ BOA, *MF.MKT*, 1152/1, 14 Rabiulahir 1328 (25 Nisan 1910).

⁴⁹ BOA, *DH.MKT*, 777/35, 24 Şevval 1319 (3 Şubat 1902), 21 Recep 1321 (13 Ekim 1903).

gayrimüslim okulunun ruhsatsız şekilde eğitime devamı yerine ruhsat verilerek denetlenmesi sağlanmıştı.

Vilayetteki ruhsatsız okulların tespiti bazı karışıklıkların hallini gerekli kılmıştır. Nitekim Tablo 5'te Draç'ta bulunan ve ecnebi okulu olarak verilen Katolik okulu aslında gayrimüslim okuluymuştu. Buna benzer şekilde bazı gayrimüslim okulları çeşitli nedenlerle ecnebi okulu olarak verilmiştir. Bunun özellikle Katolik okullar açısından sıklıkla yaşanmasından sebeple olsa gerek İşkodra vilayeti Dahiliye Nezareti'ne açıklama yapmak ihtiyacı hissetmiştir. Vilayetteki *Katolik okulları* iki kısma ayrılmaktaydı. İlki doğrudan İtalya konsolosu idaresindeki *ecnebi okullarıydı*. Bu okulların açılması işlemlerini yapan ve ruhsat alan kişi doğrudan konsolostu. Diğerleri İşkodra Serpiskoposluğu'nun talebiyle Latin cemaati adına açılan gayrimüslim okullarıydı. Yani İtalyan ecnebi okulları dışında vilayette Katolik ecnebi okulu yoktu. Ancak Latin cemaatine ait *gayrimüslim okullarının* masrafları kısmen Avusturya konsolosu tarafından karşılanmaktaydı. Bu okullardaki öğretmenlerden bazıları Osmanlı, bazıları ecnebi tabiiyetindeki ruhban sınıfındandı. Avusturya konsolosu Katolik papazlar üzerindeki hak iddialarından hareketle ruhbanların idaresindeki gayrimüslim okullarında da hak iddiasında bulunmaktaydı. İşte bu nedenle Avusturya konsolosunun *sırf Osmanlı* olan *gayrimüslim okullarına* müdahalesi önlenmeliydi. Zamanında İşkodra Katolik Serpiskoposluğu'nun talebiyle Ferman-ı Alî üzere teşkil edilen okullarda Avusturya'nın hak iddiasından bahseden vilayetin açıklamalarının ayrıntılı olarak izahı Dahiliye Nazareti'nden istenmiştir.⁵⁰

Vilayetin yaptığı açıklamada masrafları tamamen İtalyan konsolosluğunca karşılanan ve konsolosluk idaresindeki ruhsatlı okullar sıralanmıştır. İşkodra'da rüşdiye derecesinde bir *ticaret*, bir *kız*, ibtidai derecesinde *kız* ve *erkek* çocuklarına mahsus dârülceze okulları vardı. İtalyan milli cemiyetlerince teşkil edilmiş ve masrafları karşılanan *eytamhane* ile birlikte toplam *beş* İtalyan okulu mevcuttu. İşkodra Serpiskoposu'nun talebiyle *Latin cemaati adına* açılmış diğer Katolik gayrimüslim okulları bulunmaktaydı. Bunlardan *Cizvitlerin* idaresindeki ruhban okuluna yıllık 600 ve *Franceskan* ruhban manastırındaki erkek ibtidaisinin hepsi Osmanlı tabiiyetindeki *beş* öğretmene aylık 60 lirayı Avusturya konsolosu ödemekteydi. Benzer şekilde *Cizvitlerin* idaresindeki kolej ile rahibe okullarıyla *eytamhane* masrafları merkezi Avusturya'daki cemiyetlerce karşılanmaktaydı. İşte bu şekilde Latin cemaati namına tesis edilmiş *gayrimüslim okullarının* büyük kısmında yardımlarından ve öğretmenlerin çoğunluğunun ecnebi ruhbanlarla rahibelerden teşkilinden hareketle Avusturya hak iddiasında bulunmaktaydı.⁵¹ Tablo 5 yeniden incelendiğinde bir ayrıntı görülmektedir. Ecnebi okullarında mensup olunan millet sütununda Cizvit kaydıyla *San Françesko*, Katolik kaydıyla *Françesko* ve *Franceskan* okulları vardır. Metin içinde ise çeşitli defalar Cizvitlerin Fransız, *Françesko* ve *Franceskan* okullarının Avusturya idaresinde bulunduğu açıklanmıştır. *Cizvitlere* Fransa'nın yanında Avusturya'nın da yardımları Katolik olmaları açısından anlaşılabilir. Ayrıca Draç'taki Katolik okulu Tablo 5'te ecnebi okulu olarak sayılmıştı. Bu ise gayrimüslim okullarının nezaret istatistiklerinde dahi ecnebi okulu olarak gösterilmesine örnektir.

Bu açıklamalar ardından Maarif Nezareti vilayetten Osmanlı tebaası kişiler ya da cemaatlerce idare olunan özel okullarda ecnebi öğretmen var ise hangilerinde buldukları ve isimleriyle tabiiyetlerini içeren cetvel istemiştir. Serpiskoposluğun hazırladığı cetveldeki Katolik okullarının bir kısmı *sırf ecnebi okulları* olarak doğrudan İtalyan konsolosu marifetiyle idare olunmaktaydı. Diğerleri ise Latin cemaatine ait *gayrimüslim* okullarıydı. Bunun dışında listedeki okulların büyük kısmı Avusturya'nın hayır kurumlarındandı. Yani İşkodra'daki ecnebi okullar İtalya idaresindeki *beş* okuldan ibaretti. Aslında o güne değin serpiskoposluğun talebiyle açılan *altı okul* ile Şiroke, Barbölüş,

⁵⁰ BOA, *DH.SYS*, 68/2, 2 Safer 1328 (13 Şubat 1910), 7 Rabiulevvel 1328 (19 Mart 1910).

⁵¹ BOA, *DH.SYS*, 68/2, 10 Rabiulahir 1328 (21 Nisan 1910).

Dayıç ve Selçe⁵² köylerindeki okullar birer gayrimüslim okuluydu. Ancak bunlara bahsedilen cetvelde Avusturya hükümetinin hayır kurumları yani *ecnebi okulları* denmiştir. Lakin buna dair ne vilayet ne de merkez idarede herhangi bir kayıt bulunmamaktaydı. Zira bahsedilen okulların teşkili fermanlarında da Avusturya'dan değil Latin cemaatinden bahsedilmekteydi. Hatta bu okulların teşkilinde⁵³ 18 Eylül 1857 tarihli Fermân-ı Alî gereğince okulların inşasına hazineden 80.000 kuruş ödenmişti.⁵⁴

Rumeli vilayetlerinde gayrimüslim okullarına yapılan nakdi yardımlar gibi İşkodra'da Avusturya hükümeti Katolik cemaati okullarına yardımlar yapmaktaydı. Bu yardımlar ve öğretmenlerden bir kısmının ecnebi olması nedeniyle öğrencilerin tamamının Osmanlı vatandaşı bulunduğu bu okulların Avusturya'nın himayesinde olacağı anlamına gelmemekteydi. Üstelik bu okullara Mart 1910 başında merkez idareden 900 kuruş yardım yapılmıştı. İşkodra vilayetinden Maarif Nezareti'ne yapılan açıklamalarla ve detaylı incelemelerle *gayrimüslim ve ecnebi okulları* birbirlerinden ayrılmıştır. Avusturya'nın Katolik gayrimüslim okulları üzerinde ileri sürdüğü, bölgede İtalya'yla olan mücadelesinin parçası olan, himaye (Clayer, 2013:52) talepleri kabul edilmemiştir. Bahsedilen okulların Osmanlı Devleti'nin yardımlarıyla açılması ve yakın zamanda dahi yardımların sürmesi buna delildi. Konu Dahiliye, Hariciye ve Maarif Nezaretleri ile İşkodra vilayeti arasındaki muhabere neticesinde açıklanmıştır.⁵⁵

Özel okulların denetiminde okulların tespiti gibi bu okullara yapılan masraflar da vilayet maarif idaresinin dikkatinden kaçmamıştır. İtalya'nın İşkodra'daki *beş okuluna* yıllık harcaması 5.000 liraydı. Bu okullarda *hepsi* Osmanlı tebaası gayrimüslim 400'e yakın öğrenci vardı. Vilayette İtalya gibi eğitim faaliyetlerinde etkisi görülen devlet Avusturya'ydı. Ancak Avusturya açıklandığı üzere faaliyetlerini daha çok Latin Serpiskoposluğu vasıtasıyla yürütmekteydi. Buna ilişkin denetimlerde Latin Serpiskoposluğu'nun talepleriyle rahip ve rahibelere mahsus henüz ruhsat verilmemiş *iki idadi* ile *Franceskan* ve *eytamhane* namlarında iki erkek ibtidainin açıldığı görülmüştür. Yani iki idadi, iki ibtidai derecesindeki ruhsatsız okullar Latin cemaati namına faaliyet gösteren *gayrimüslim* okullarıydı. Bu okullara Avusturya yıllık 1200 lira harcamaktaydı. Vilayet maarif idaresi bu harcamaları kendi maarif bütçesiyle mukayese ederek ecnebilerin yüklü harcamalarıyla vilayette etkili okullar açtığını vurgulamıştır. İki devletin sarf ettiği paranın karşısında vilayet maarif bütçesi 498.000 kuruştur. Ayrıca resmi okulların bahsedilen özel okulların seviyesinden oldukça geride olması da esefle karşılanmıştır. Bir anlamda vilayet maarif idaresi kendisini sorgulamıştır. Çünkü iki devletin gayrimüslim okullarına yıllık harcaması İşkodra'da 6-7 bin ve bütün vilayette 30.000 lira olarak tahmin edilmekteydi.⁵⁶ Bu miktar ise vilayet maarif bütçesinin beş katından fazlaydı.⁵⁷

Vilayet idaresi sayılan mali gerekçeleri de ilave ederek vilayette özel okullarla mukayese edilecek okulların inşasını talep etmiştir. Türkçe okuyup yazmakta sıkıntı çeken çocukların vilayette leylie ifrağ edilecek idadiye kabulleri için okula hazırlık sınıfı eklenmesi düşünülmüştür. Böylece gayrimüslim ahali çocuklarını resmi okullara gönderecekti. Burada ecnebi okullarının binalarının azametine yakın okulların inşası gereğine ahalinin bu gibi şeylere öneminden sebeple dikkat

⁵² Buralardaki okullar *Pravas* Mektebiydi. Bunların dışındaki altı okul *Milot, Reşeni, Oroş, Troşan, Spaç ve Kalmeti* köylerinde olmalıdır. (Bardhi, 2009:152)

⁵³ Okula Avusturya ve Papalık tarafından yardımlar yapılacağına Sultan Abdülaziz'e bildirilmesiyle bahsedilen karar alınarak masraflar hazineden karşılanmıştır. (Olgun, 2016:143)

⁵⁴ BOA, *DH.SYS*, 68/2, 22 Şaban 1328 (29 Ağustos 1910).

⁵⁵ BOA, *DH.SYS*, 68/2, 26 Ağustos 1326 (8 Eylül 1910).

⁵⁶ İşkodra vilayeti maarif müdürünün Maarif Nezareti'ne arızasında bu detaylar verilmektedir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 1152/1, 14 Rabiulahir 1328 (25 Nisan 1910).

⁵⁷ 1 lira 100 kuruşluk altına denkti. Yani harcanan miktar 120.000 kuruştur. (Sahillioğlu, 1993:504)

çekilmiştir. Bunun yanında öğretmenlerin hem temini hem de vilayette kalmaları için maaşlar arttırılmalı, her kademede kaliteli eğitim verecek okullar inşa edilmeliydi. Böylelikle denetimlerde gayrimüslim ve ecnebi okullarının mali ve siyasi taraflarına dikkat edilerek ne gibi önlemler alınması gerektiği açıklanmıştır. Vilayetteki hususi okulların, resmi okulların nitelik ve nicelik bakımından gelişmesine bu şekilde tesirinin bulunduğu söylenebilir. Ancak düşünülen önlemlerin hayata geçirildiğini önceki örneklerde görüldüğü üzere söylemek güçtür.⁵⁸

Vilayetteki özel okulların nevi ve kimlerin idaresinde bulunduğunun tespiti gibi bu okullarda kullanılacak eğitim öğretim gereçleri de incelenmekteydi. Bu hususta başta metinde zaman zaman değinilen lisan meselesi ile kitap-risale ve içerikleri gelmekteydi. Özel okulların resmi faaliyetlerine devamı için gerekli şartlardan birisi müfredatla birlikte ders kitaplarının muhtevasıydı. Bu yayınlarda Osmanlı Devleti'nin resmi politikasına ve siyasi meşruiyetine hanel getirecek ifadeler bulunmamalıydı. Ancak özel okullar eğitim öğretim faaliyetlerini ruhsatsız sürdürmek yanında izinsiz yayınlara kullanmış ve ruhsatsız matbaalar açmıştır. Üstelik İşkodra'da Cizvit okulundaki matbaada neşredilen Arnavutça kitaplar sadece vilayet dahilindeki okullara değil Venedik'e dahi gönderilmiştir. Burada bulunarak İşkodra rüsumat dairesine gönderilen 28 kitaptan 27'sinde herhangi bir olumsuz içerik tespit edilmemiştir. Kitaplardan birisinin *evrak-ı muzıradan* olup olmadığı ise anlaşılmamıştır. Nihayetinde hem okulun hem de matbaanın ruhsatsız faaliyetleriyle ilgili bir yaptırım uygulanmamıştır.⁵⁹ Bu ise vilayet dahilinde özel okullar ve matbaalar üzerinde resmî kurumların etkili kararlar alamadığını göstermektedir.

İşkodra'da Cizvitler tarafından Venedik'e gönderilmek üzere hazırlanan Arnavutça kitapların tartışıldığı yıl içerisinde Triyeste'den İşkodra'ya Cizvit rahipleri namına kitapların geldiği İşkodra vilayetinden nezarete bildirilmiştir. Bu kitapların İşkodra rüsumat dairesinde incelenmesiyle kitaplardan bazı kişilerin isimleriyle tercüme-i hâllerinin bulunduğu 17. cildinin 8., 9. ve 27. sayfalarının zararlı ifadeler barındırdığı anlaşılmıştır. İmha edilmek üzere kitapların bu ciltlerine vilayet maarif idaresince el konulmuştur. Nezaretin duruma cevabında zararlı içerikleri tespit edilen kitapların imhası ardından bu gibi kitapların vilayete tekrar sokulmamasına çalışılması istenmiştir.⁶⁰

Venedik ve Triyeste ile İşkodra arasında cereyan eden kitap trafiğinin benzeri İstanbul'la yaşanmıştır. 1868'de İngiliz İncil Cemiyeti tarafından İstanbul'da basıldığı halde nüshası kalmayan Arnavutça risalenin yeniden basılması istenmiştir. Bahsedilen cemaatin başvurusuyla risale Kuzey Arnavutluk-Gegalık için Latin; Güney Arnavutluk-Toskalık için Rum alfabesiyle *Arnavutça*

⁵⁸ BOA, *MF.MKT*, 1152/1, 14 Rabiulahir 1328 (25 Nisan 1910).

⁵⁹ 1893'te İşkodra'da Cizvit okulu direktörü rahip Mazon izinsiz açtığı matbaadan sebeple mahkemeye çağırılmıştır. Avusturya sefreti duruma müdahil olarak konuyu Sâdaret'e iletmıştır. Bu gibi okullarla matbaalar hakkında nasıl hareket edileceğine dair kararın Maarif Nezareti'ne bildirileceği ve o vakte kadar beklenmesi istenmiştir. Vilayet ise Osmanlı ülkesinde ruhsatsız okul inşa edenlerle ruhsatsız kitap hazırlayıp çoğaltanlara müsaade edilmeyeceğini belirtmiştir. Vilayetin Matbaa Nizamnamesinin 30. maddesi gereğince rahibe muamele edilmesi talebine rağmen bu gibi okul ve matbaalarla ilgili yakında vilayete iletilecek karara göre hareket edilmesi tekrarlanmıştır. Bunun için o vakte kadar rahibin mahkemeye çağırılmaması, okul ile matbaanın inşa tarihlerinin öğrenilmesi vilayetten istenmiştir. Ancak sonradan vilayete herhangi bir emir gelmemiştir. Sonraki yıllarda vilayet idaresi bu okulla matbaanın ruhsatsız bulunmasının mevcut usullere uygun olmadığını Dahiliye Nezaretine hatırlatmıştır. İşkodra vilayeti ve Maarif Nezareti'nin ifadelerini Dahiliye Nezareti cevaplamıştır. Buna göre vilayetin ruhsatsız okul ve matbaanın faaliyetlerini sürdürmesinin uygun olmadığına dair yaklaşımıyla Matbaa Nizamnamesinin ilgili hükümlerinin tatbiki talebi ecnebi sefaretlerle görüşülmüştür. Ayrıca Hariciye Nezareti'nin 22 Mart 1899'de verdiği cevapta Matbaa Nizamnamesinin ecnebi tabiiyetindeki kişilere tatbiki meselesini ecnebi devletlerin henüz yanıtlanmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle durumun bir müddet daha geçiştirilmesi Maarif Nezareti'ne iletilmiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 398/1, 31 Temmuz 1309 (12 Ağustos 1893), 28 Zilkade 1316 (9 Nisan 1899), 24 Zilhicce 1315 (15 Mayıs 1898).

⁶⁰ Ayrıca farklı yollarla ve zamanlarda vilayete sokulmaları teşebbüsüne karşı kitapların müellifleri, basım yeri ve zamanlarıyla lisanları bilgilerinin de beyanı talep edilmiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 166/109, 17 Şaban 1310 (6 Mart 1893), 31 Mart 1309 (12 Nisan 1893).

neşredilecekti. Risalenin sadece giriş kısmında yenilik yapılacak, içeriği aynen muhafaza edilecekti. İngiltere sefaretinin Sadrazam vasıtasıyla Maarif Nezareti'ne ilettiği bu talep Bâb-ı Âlî'nin de görüşüyle uygun bulunmuştur. Böylece Latin ve Rum cemaatlerine mahsus Arnavutça risalenin neşrine müsaade edilmiştir.⁶¹

Tablo 6: Draç Rum Okulu Müfredatındaki Rumca Kitaplar.

Kitap Adı	Yazarı	Matbaa Adı	Yayın Yılı	Maarif Nezareti'nin İzni
Coğrafya-yı Tabii Politigi	P. Paporos	Dersaadet'te Ane Logon Matbaası	1895	20 Zilhicce 1311
Eski Türk Milletlerinin Tarihi	Kastantin Zahorizon	Patrikhane Matbaası	1887	13 Ağustos 1304
İbrani Lisanından Rumca Din Tarihi	Fotivoke Mirozaki	Ayka Estanos (?) Mahmudiye Cad.	1900	2 Eylül 1316
Hurûf-ı Kavâid-i Grametikasi	Kostantin Loliyos	V...(?)	1897	17 Muharrem 1309
Hesap Aritmetik (?)	K. Papa Kostantiya Ton	Aya Krarzos Dersaadet	1892	11 Mart 1306

Kaynak: BOA, *MF.MKT*, 656/11, 28 Rabiulevvel 1320 (27 Haziran 1902).

Vilayet genelinde gayrimüslimlerin istifade edeceği dini neşriyatın okullarda okutulacak kitap ve risalelerle birlikte denetlenmesi, okullarda görevli öğretmenlerin çoğunlukla ruhban sınıfından olmasıyla alakalıydı. Ayrıca bu okulların idaresi gayrimüslim okulu olmaları halinde zaten doğrudan ruhanilerdeydi. Yine de icra edilen denetimlerden okullara mahsus olanları bulunmaktaydı. Draç Rum okulunda kullanılacak kitap ve risalelerin denetimi buna detaylı bir misaldir. Draç mutasarrıflığı Maarif Nezareti'ne bu okulda okunacak kitaplarla ilgili yaptığı denetimini Tablo 6'da gösterildiği şekliyle izah etmiştir. Buna göre Draç Rum okulunda öğrencilere dağıtılacak kitapların isimleri, yazarlarıyla basıldıkları matbaa ve yıl bilgileri sıralanmıştır. Denetim neticesinde kitaplardan dördü sakıncasız, biri sakıncalı bulunmuştur. Ayrıca denetimde Draç Rum okulu kitaplarının doğrudan temin edilmediği anlaşılmıştır. Bu kitaplar, *geçen iki senede* Draç tüccarlarından *Dimitri Johardi* ve *Kozmiyakis* isimlerine Selanik ve Dersaadet'ten gönderilmiştir. İsimleri verilen tüccarlar da kitapları herhangi bir muayeneye tabi tutmadan okula vermiştir. Ayrıca beş kitap için gümrük resmi de alınmamıştır. Coğrafya kitabının 1895'te P. Paporos tarafından Dersaadet'te Anadolugos Matbaası'nda neşredildiği ve birden otuzuncu sayfasına kadar *Kozmografli Coğrafya* bahsinde sorun olmadığı görülmüştür. Ancak özellikle Balkanlar ve Yunanistan hakkındaki ifadeleri *içerik ve siyaseten kabul edilebilecek şeyler olmadığından* Draç Rum okulunda tedrisine müsaade edilmemiştir.⁶²

Özel Okullarda Türkçe Öğretimi Çalışmaları

Vilayette özellikle gayrimüslimler içerisinde Türkçe bilenlerin sayısı azdı. Aslında bu durum imparatorluğun çeşitli bölgeleri için de ifade edilebilir. Nitekim Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaası her bir kişinin Osmanlılık idealiyle birleştirilmesi amaçlansa da özellikle ibtidailerde ayrı eğitimin icrası, diğer kademedeki eğitim kurumlarının yeterince yaygınlaştırılmaması bunu mümkün kılmamıştır. (Vahapoğlu, 1997:159) Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin memur yapılması çalışmalarıyla gayrimüslimlerden istifade etmek istemiştir. Fakat anayasadaki açık hükümler

⁶¹ Risalenin neşri ardından dağıtımı hususunda açıklama yapılmamıştır. Fakat alınan izinle bunun gerçekleşmesi muhtemeldir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 254/18, 29 Kanunuevvel 1310 (10 Ocak 1895), 11 Şubat 1310 (23 Şubat 1895).

⁶² BOA, *MF.MKT*, 656/11, 28 Rabiulevvel 1320 (27 Haziran 1902), 18 Temmuz 1318 (31 Temmuz 1902).

uyarınca memur olmak için Türkçe bilmek şarttı.⁶³ Gayrimüslimlerin bütün gereklilikleri sağlamaları ve işe uygunluklarının yanında Türkçe bilmeleri gerekliydi. Üstelik bunun eğitim vasıtasıyla uygulanabileceği açıktı. Gayrimüslim öğrencilerin resmi idadilere devamları önündeki engellerden birisi lisandı. Bu açıdan Osmanlı bürokrasisi gayrimüslimlerin resmi okullara devamı için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı. Bunlardan yaygın olarak önerilen ancak başarılı olunamayan tedbirlerin başında gayrimüslimlerin özel okullara devamının önlenmesiydi. Bunun uygulanması bir yana Müslüman ahalinin çocuklarının da bu okullara devamı yeni tedbirleri zorunlu kılmıştı. Nitekim halk kendince gerekli nedenlerle bu okullara rağbet etmekteydi. İşte gayrimüslim okullarına devam eden öğrencilerin de Türkçe⁶⁴ öğrenmeleri amacıyla *gayrimüslim* okullarının müfredatlarında *Lisân-ı Osmânî* zorunlu tutulmuştur. Bu dersin öğretmeni maarif idaresince tayin olduğu gibi maaşı da vilayet maarif bütçesinden karşılanmaktaydı. Böylece cemaatlerin bütçelerinin yetersizliğini ileri sürerek bu dersin ifasının önlenmesi ihtimali ortadan kaldırılmıştı.

Vilayette gayrimüslim okullarında Türkçe öğretmeni görevlendirilmesi birkaç okulla sınırlı değildi. Ancak İşkodra vilayetindeki resmi okullar için dahi öğretmen teminindeki güçlükler dikkate alındığında durum önemiyle birlikte çeşitli zorluklara neden olmuştur. Bunu aşmak üzere genellikle resmi okullardaki öğretmenler ayrıca gayrimüslim okullarında Türkçe öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Vilayette daha 1876'da Tiran, Kavaye ve Draç gibi kazalardaki Rum okullarına maaşı⁶⁵ hazineden ödenmek üzere birer Türkçe öğretmeni tayin edilmiştir.⁶⁶ Aynı yıl içerisinde Tiran'daki Rum gayrimüslim okuluna Türkçe öğretmeniyle *Rumi lisanına* vakıf Dimitri Anastasyani atanarak maaşlarının maarif bütçesinden ödenmesi vilayet tarafından istenmiştir. Sayılan Rum okullarına yapılan atamalar sırasında zaten Tiran Rum rüşdiyesine Türkçe öğretmeni atandığından ikinci defa yapılan bu talep reddedilmiştir. Vilayet dahilindeki idari birimler arasında bu meseleye dair iletişim sıkıntısının yaşanması muhtemeldir ki aynı okula aynı yıl içerisinde iki Türkçe öğretmeni tayini istenmiştir. Burada dikkat çeken husus ise Rumî lisanı öğretmenin maaşının vilayet maarif tahsisatından ödenmesiydi.⁶⁷ Maarif Nizamnamesinin özel okulların giderlerinin cemaatlerce karşılanacağı hükmüne rağmen Rumi lisanı öğretmen maaşının vilayetçe ödenmesi, bu okulların denetlenmesinde değinilen inşalarında ve sonrasında yapılan devlet yardımlarına bir örnektir.⁶⁸ Gayrimüslim rüşdiyelerinde Türkçe öğretmenlerinin görevlendirilmesi ve maaşlarının da vilayet maarif bütçesinden ödenmesinin temel nedeni gayrimüslim çocukların mezuniyetleri

⁶³ Müslüman jandarma, polis ve idari kadrolardaki memurların yüzde onu kadarı gayrimüslimlerden istihdam edilecekti. Rumeli'deki bu islahatta gayrimüslim memur oranı İşkodra'da yüzde 30'dur. İşkodra'daki gayrimüslimler civar vilayetlerle mukayese edildiğinde daha yüksek oranda Türkçe bilmektedir. (Erken, 2019:96-97)

⁶⁴ 1896'da vilayet maarif müdürlerine mahsus talimatnamenin 34. maddesinde gayrimüslim okullarında Türkçe dersleri zorunluydu. 35. maddede bunun ibtidai derecesinde tatbiki mümkün olmayacağından rüşdiyelere konulduğu söylenmişti. Ayrıca ibtidailerle ecnebi okullarına da uygun bir şekilde Türkçe dersinin konulması için müdürlere girişimlerde bulunmaları beyan edilmişti. (Vahapoğlu, 1997:131-132)

⁶⁵ Miktar vilayetlere göre değişmekteydi. Rüşdiye olan yerlerde 70-80, olmayan yerlerde 100-150 kuruştu. Bazı hallerde 400 kuruşa çıkmıştır. (Özcan, 2017:137-139)

⁶⁶ Talep vilayetten Maarif Nezareti'ne iletilmiştir. Her bir öğretmene aylık 225'er kuruş ödenecekti. Tiran'a Murtezi Efendi, Kavaye'ye İsmail Efendi, Draç'a ise İbrahim Efendi vilayet idare meclisince düzenlenen mazbatayla atanmıştır. Ancak civar vilayetlerde benzer işe aylık 150 kuruş verildiğinden maaş miktarının gözden geçirilmesi şartıyla talep uygun bulunmuştur. Bk. BOA, *MF.MKT*, 42/66, 7 Şaban 1293 (28 Ağustos 1876).

⁶⁷ Dimitri Efendi'ye Rumi öğretmenliği karşılığında yıllık 60 lira ki aylık 500 kuruş ödenecekti. Lakin bu miktar Maarif Nezareti tarafından Türkçe öğretmenlerine verilen miktardan oldukça üzerindeydi. Bk. BOA, *MF.MKT*, 38/26, 27 Cemaziyelevvel 1293/20 Haziran 1876.

⁶⁸ İlk kademe resmi okulların giderleri ahalice karşılanacaktı. Ancak İşkodra vilayetinin mevki ve önemi sebebiyle okulların inşası ve giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. Bunun nezaret bütçesini zorlamasıyla sınırlı bir süre tatbik edildiği söylenebilir. (Erken, 2018:73-74)

ardından resmi idadilere devamlarının teminiydi. Bu yaklaşım Rumeli vilayetlerindeki tedbirlerle alakalıydı.⁶⁹

Maarif Nezareti ile İşkodra vilayeti arasındaki görüşmelerde vilayetteki gayrimüslim ve ecnebi okullarının ayırımına ilişkin yeniden anlaşmazlık doğmuştur. Çünkü Şubat ve Mart 1896 içerisindeki görüşmelerin ardından Eylül 1896'da Maarif Nezareti açık bir şekilde *Lisân-ı Osmânî* öğretmenlerinin *gayrimüslim okullarına* atanacağını vilayete hatırlatmıştır. Yani ecnebi okullar bu kararın açık bir şekilde dışındaydı. Bunun için vilayet maarif müdüriyetince nezarete bildirilen ve Türkçe öğretmeni atanmak istenen İtalyan okulunun durumu sorulmuştur. İtalyan okulunun ecnebilere mi yoksa gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına mı ait olduğu anlaşılacak istenmiştir.⁷⁰ İşkodra maarif müdürlüğünün ifadesinde İşkodra kasabasının Paruçe Mahallesi'nde 1888'de İtalya Devleti tarafından açılan okul ruhsat almak üzereydi. Müdürlüğe göre bu okulda *Lisân-ı Osmânî* eğitimi mecburiydi. Okula devam edenler gayrimüslim evladyken Müslüman çocukların devamına *müsaade edilmemektedir*. Sadece müdür ve öğretmenleri ecnebi olan okulda öğrencilerin Osmanlı tebaası olması ve okulun da rüşdiye derecesinde bulunmasından hareketle Türkçe öğretmeni istihdamı zorunlu görülmekteydi. Nitekim İtalyan ecnebi okuluna Ali Rıza Efendi aylık 150 kuruş maaşla vilayet maarif müdürlüğünce Türkçe öğretmeni tayin edilmiştir. Vilayetin, bu memuriyetin tasdiki talebi nezaret tarafından incelenmiştir. Nezaretin değerlendirmesinde bu okulun öncelikle resmi ruhsat altına alınması süreci tamamlanmalıydı. Ayrıca öğrencileri Osmanlı tebaasından olsa bile *müdür ve kurucularının ecnebi olmasından* sebeple ecnebi okulu sayılan İtalyan rüşdiyesine Türkçe öğretmeni tayini uygun bulunmamıştır.⁷¹

1876 ve 1896 yıllarındaki işlemlerde vilayetteki özel okulların gayrimüslim ve ecnebi şeklindeki ayırımı kısmen açıklığa kavuşturulmuştur. Fakat sonraki yıllarda vilayetteki ecnebi ve gayrimüslim okullarının birbiri yerine kullanımı sürmüştür. Yukarıdaki örnekte ecnebi okullarına Türkçe öğretmeni tayin edilememiştir. Ancak 1900 yılında İşkodra'daki Cizvit okulu Türkçe

⁶⁹ İşkodra vilayetine bununla ilgili tedbirlerin alınmasına dair gönderilen 3 Aralık 1895 tarihli tezkireye Ocak 1896'da cevap verilmiştir. Vilayet maarif müdüriyetinin telgrafında vilayetteki gayrimüslim okulları sıralanmıştır. Buna göre 1896'da vilayette Katolik ve Rum cemaatlerine mahsus üçer *gayrimüslim rüşdiyesi* vardı. Katolik cemaati okullarından birisinde 160 kuruş maaşla görevlendirilmiş Türkçe öğretmeni mevcuttu. Bu sebeple diğer iki Katolik ve üç Rum rüşdiyesinin Türkçe öğretmeni ihtiyacı bulunmaktaydı. Öğretmenlerin maaşları aylık 150'şer kuruştan yıllık 9.000 kuruştı. Bunun vilayet maarif bütçesine ilavesi gerekmekteydi. Nezaretin vilayete cevabında Türkçe öğretmenlerinin tayinleriyle imtihan ve tercüme-i hâl evraklarının merkeze ulaştırılarak Mart 1896 itibarıyla işe başlatılmaları istenilmiştir. [Bk. BOA, *MF.MKT*, 307/25, 10 Şubat 1311 (22 Şubat 1896), 5 Şevval 1313 (20 Mart 1896).] 1876 yılında vilayette Tiran, Kavaye ve Draç'taki Rum okullarına Türkçe öğretmeni atanması işlemlerinden hareketle bu yıl itibarıyla Rumların rüşdiye derecesinde özel okulları vardır. Hatta 1896 tarihli işlemde vilayetteki Rum rüşdiyelerinin sayısı yine üçtür. Katolik rüşdiyelerinin sayısı ise 1894-1895 eğitim öğretim yılında Tablo 1 incelendiğinde ikidir. Bu yıl ardından bir diğeri buna eklenmiş olabilir. Gayrimüslim ve ecnebi okullarının resmi makamlar nezdinde karıştırıldığı, Avusturya'nın yardımlarıyla Osmanlı Devleti'nin inşa masraflarını dahi karşıladığı ve çeşitli dönemlerde yardımlarını sürdürdüğü gayrimüslim okulları üzerinde hak iddiasında bulunduğu görülmekteydi. Böylece gayrimüslim okullarından bazıları ecnebi okulu olarak kaydedilmişti. Nitekim Tablo 4 incelendiğinde 1903-1904 yılında rüşdiye derecesindeki *gayrimüslim okullarının* sayısı *hepsi Rumlara ait olmak üzere üçtür*. Aynı yıl verilerini gösteren Tablo 5'teki *ecnebi okullarından* Katoliklere ait rüşdiye derecesindeki okul sayısı ise *üçtür*. Bunların teşkil edildikleri tarihler ise 1858, 1861 ve 1888'dir. Bu açıdan 1896 tarihli işlemde vilayetteki *Katolik ecnebi okullarının* nezarete doğru olarak *gayrimüslim okulu* şeklinde iletilmesi muhtemeldir. Bu, Tablo 4 ile uyumuna da denetim bahsindeki açıklamalarla uyumludur.

⁷⁰ BOA, *MF.MKT*, 332/63, 2 Rabiulahir 1314 (10 Eylül 1896).

⁷¹ Burada işaret edilen unsur ise *okula devam eden öğrenciler içerisindeki Müslüman çocuklardı*. Vilayetin bu okulda Müslüman öğrenci bulunmadığı ifadesine rağmen buna dikkat çekilmesi önemlidir. Müslümanların irâde-i seniyye gereğince bu okullara devamı uygun değildi. Böylece müdür ve müessesleri ecnebi ve öğrencileri Osmanlı tebaası gayrimüslim çocukları olan İşkodra'nın Paruçe Mahallesi'ndeki İtalyan ecnebi okuluna gayrimüslim rüşdiyelerindeki gibi Türkçe öğretmeni atanarak maaşının da vilayet maarif bütçesinden karşılanmasına izin verilmemiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 332/63, 5 Cemaziyevvel 1314 (12 Ekim 1896), 26 Cemaziyevvel 1314 (2 Kasım 1896), 14 Cemazeyilahir 1314 (20 Kasım 1896).

öğretmenliğindeki değişiklikte bunun aksi görülmektedir.⁷² 1900 yılı içindeki bu işlem gayrimüslim ve ecnebi okulları verilerinin sıralandığı Maarif Nezaretine ait istatistiklerle açıklanabilmektedir. 1900 yılı öncesinde ve sonrasındaki kayıtlarda vilayette rüşdiye derecesinde *gayrimüslim* okulu yoktur. Cizvit okulu, 1899-1900, 1900-1901, 1901-1902, 1903-1904 tarihli Maarif Nezareti istatistikleriyle Tablo 1, Tablo 4 ve Tablo 5 incelendiğinde Cizvitlerin ve bazı yıllarda açıkça Fransa'nın idaresinde idadi derecesindeki *ecnebi okuludur*. Hatta okulun İşkodra Cizvit idadisi olması muhtemeldir ki teşkili 1858'dir.⁷³ Bu bilgilerden Katolik ecnebi okulundaki Türkçe öğretmenliğine gayrimüslim okullarındaki gibi atama yapıldığı düşünülür. 1896'da İtalyan ecnebi okuluna müsaade edilmeyen uygulamanın her nasılsa Cizvit okulu için uygulandığı akla gelir. Ancak denetim bahsinde açıklandığı üzere vilayette bazı gayrimüslim okulları Avusturya'ya ait ecnebi okulu olarak kaydedilmiştir. Bu durum burada düzeltilmiş, Cizvitlere ait *gayrimüslim okulu* olmasından sebeple ilgili tayine müsaade edilmiştir. 1900'deki işleme ve teferruatına sonraki istatistiklerde neden dikkat edilmediği ise açık değildir ki Tablo 5'te Cizvit okulu yine ecnebi okulu olarak gösterilmiştir.

Maaşlarının vilayet maarif bütçesinden ödendiği gayrimüslim okullarındaki Türkçe öğretmenleri çeşitli mali sıkıntılar yaşamaktaydı. Draç sancağı merkezindeki Rum okulunda Türkçe öğretmenliği yapan Mahmud Efendi çeşitli yıllardan toplam 30 ay maaşını alamadığından şikâyet etmiştir. Maarif Nezareti'ne ilettiği arzuhalinde açıkladığı hususlar nezaret tarafından muhasebeye ve ardından İşkodra vilayetine iletilmiştir. Buna göre şikâyete mahal vermeden maaşların düzenli ödenmesine dikkat çekilmiştir.⁷⁴ Bu durum gayrimüslim okullarındaki Türkçe öğretmenlerinin yaptıkları iş dolayısıyla önemsendiklerine ve işlerine devamlarının sağlanmasına dikkat edildiği anlamına gelir. Ancak vilayet maarif bütçesinin yaşadığı zorluklar diğer öğretmenler gibi gayrimüslim okullarındaki Türkçe öğretmenlerini de olumsuz etkilemekteydi.⁷⁵

Gayrimüslim okullarına tayin edilen Türkçe öğretmenleri farklı kaynaklardan temin edilmişlerdi. Nitekim atamalarda ihtiyaç doğrultusunda kararlar alınmaktaydı. Bu nedenle resmi okullardaki öğretmenler gayrimüslim okullarında Türkçe öğretmeni atanabilmişlerdir. 1907'de Draç Rum okulu Türkçe öğretmenliği açığının kapatılması amacıyla Draç idadisi öğretmenlerinden İbrahim Efendi mutasarrıflık vasıtasıyla bu işe görevlendirilmek istenmiştir. Ancak İbrahim Efendi'nin Draç idadisindeki haftalık ders yükü 24 saate ulaştığından bu işi ifa edemeyeceği anlaşılmıştır. Öyle ki Türkçe öğretmenliğiyle yüküne altı saat ilave olacaktı. Böylece *asıl vazifesi* olarak görülen idadideki sorumlulukları aksayacaktı. Bunun değerlendirilebilmesi için öncelikle İbrahim Efendi'nin idadideki derslerinin kaç gün olduğuna bakılarak ders programı üzerinde çalışılacaktı.⁷⁶ Yapılması düşünülen atamada öncelikle asli vazife olarak görülen okuldaki görevlerin aksamaması istenmiştir. Diğer yandan gayrimüslim okulundaki Türkçe öğretmenliğinin de boş kalmamasına çalışılmıştır. Draç Rum okulunda 1907 yılı içerisindeki Türkçe öğretmeni eksikliğinin giderilmesi çalışmalarıyla aynı yıl Kavaye Rum rüşdiyesi için benzer işlemler yürütülmüştür. Kavaye

⁷² Cizvit Katolik okulu Türkçe öğretmeni Eshat Efendi hapsedildiğinden yerine başkasının tayini gerekmiştir. Durumun nezarete ve müfettişliğe iletilmesiyle maarif müdürlüğü katiplerinden Feyzi Efendi tayin edilmiştir. Buna dair kayıt Rumeli muhasebesine havale edilmiş ve İşkodra Cizvit okulu Türkçe öğretmenliğine Feyzi Efendi'nin kayıt işlemi tamamlanmak üzere sicil-i ahval şubesine havale edilmiştir. Bk. BOA, *MF.MKT*, 505/20, 15 Şevval 1317 (16 Şubat 1900), 29 Şubat 1315 (13 Mart 1900), 3 Nisan 1316 (16 Nisan 1900), 29 Nisan 1316 (12 Mayıs 1900), 22 Muharrem 1317 (22 Mayıs 1900).

⁷³ *M.S.*, H. 1319 (1901-1902), s. 352.

⁷⁴ BOA, *MF.MKT*, 753/69, 21 Teşrinievvel 1319 (3 Kasım 1903), 6 Teşrinisani 1319 (19 Kasım 1903), 16 Teşrinisani 1319 (29 Kasım 1903).

⁷⁵ Vilayette, resmi okullardaki öğretmen maaşları da düzensiz ödenmekteydi. (Erken, 2018:75,79)

⁷⁶ Konu Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği'ne havale edilmiştir. Buradaki değerlendirmede İbrahim Efendi'nin idadideki dersleri beş güne sıkıştırılacak, Rum okulundaki görevini de ifa edebilecekti. Eğer bu mümkün olmazsa bu iş başkasına verilecekti. Bk. BOA, *MF.MKT*, 973/59, 1 Zilhicce 1324 (16 Ocak 1907).

Rum rüşdiyesi Türkçe öğretmenliğine Kavayeli Ethem Efendi tayin edilmiştir. Ethem Efendi, vilayet idare meclisinin tahkikatı ve Kavaye merkez rüşdiye mualliminin Lisân-ı Osmânî, Kavaid-i Osmanî, imlâ ve hat derslerinden yaptığı imtihandaki başarısıyla işe uygun görülmüştür.⁷⁷

Osmanlı Devleti gayrimüslim rüşdiyelerinde Türkçe derslerinin işlerliğini sağlamak amacıyla da girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla rüşdiye derecesindeki *gayrimüslim* okullarında Türkçe derslerinde *başarılı olan öğretmenlerle ehliyetlerini ispatlamış öğrenciler* mükafatlandırılacaktı. Sâdaret'ten Maarif Nezareti'ne bildirilen bu taleple alakalı olarak vilayet bütçelerine tahsisat eklenecekti. Vilayetin Maarif Nezareti'ne yaptığı bilgilendirmede İşkodra, Draç, Tiran ve Kavaye kazalarında dört gayrimüslim okulunda Türkçe öğretmeni bulunmaktaydı. Bunlardan Türkçe lisanında ehliyetini ispat eden talebelerden birincisine 1894/1895 eğitim öğretim yılı sonunda iki mecdiye değerinde saat hediye edilmiştir. İşkodra Katolik okulundaki öğrencinin taltifi amacıyla verilen bu hediyeden başka diğer okullardaki talebelere herhangi bir hediye o güne değin (1903) verilmemiştir. Bu nedenle yapılacak yeni mükafatlandırmalarda uygun görülen kitap ve risalelerin vilayete gönderilmesi istenmiştir.⁷⁸ Bu bilgilerde dikkat çeken husus 1903 tarihli Maarif Nezareti istatistiklerinde hepsi Draç sancağında ve Rumlara mahsus gayrimüslim okulları içerisinde rüşdiye derecesindeki okul sayısının üç olmasıdır. Katoliklere ait rüşdiyelerin ecnebi okullarını gösteren Tablo 5'te bulunması metin içinde değinilen ecnebi ve gayrimüslim okullarının istatistiklerde karıştırılmasına ve bazı kayıtlarda durumun düzeltilmesine örnektir. Nitekim burada bahsedilen Katolik gayrimüslim okulu Tablo 5'te ecnebi okulu olarak verilmiştir.

Vilayetlerde gayrimüslim okullarında Türkçe derslerine bir kat daha önem verilmesine Manastır eski valisi dikkat çekmiştir. Öncelikle buralarda görevlendirilen öğretmenler ehliyetli kişilerden seçilmeliydi. Böylece öğrenciler layıkıyla Türkçe konuşabilecekti. Bu amaçla okullara her sene gönderilecek 6.192 kuruşun Bâb-ı Âlî tarafından sarfına müsaade edilmiştir. Ardından başarılı öğrencilerin taltifinin Gayrimüslim ve Ecnebiyye Müfettişliği'nce değerlendirilmesinin daha münasip olacağı belirtilmiştir. Türkçe dersinde *ispat-ı ehliyet* edecek talebeye *mükâfat-ı münasibe* tahsisi için istenilen ödenek Manastır vilayetine mahsus değildi. Ayrıca bu derste gayretli ve başarılı öğretmenler rütbe ve nişan gibi mükâfatlardan istifade edebilecekti. Bunun için her ders yılı sonunda bu öğretmenlerin taltiflerinin nezarete bildirilmesi vilayetlerden ve maarif müdüriyetlerinden istenmiştir. Ayrıca ne kadar öğrencinin mükafatlandırılacağı vilayetlerden sorulmuştur.⁷⁹ Rumeli vilayetlerinden alınan cevaplarla⁸⁰ hangi kitaptan *mükâfat* olarak dağıtılmak üzere vilayetlere kaç adet gönderileceği listelenmiştir. Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliğince hazırlanan cetvelde mükâfat olarak dağıtılmak üzere dört farklı kitaptan 169 adet gönderilecekti. İşkodra'ya ise her kitaptan birer adet yollanacaktı.

Tablo 7: Rumeli Vilayetleri Gayrimüslim Okullarında Başarılı Öğrencilere Verilecek Hediyeler ve Dağılımı.

Vilayet	Kâmûs-ı Türkî	Memalik-i Şahenenin Tarih ve Coğrafya Lugatı	Hâce-i Lisân-ı Osmânî	Mükemmel Osmanlı Lugatı	Toplam
Selanik	17	8	35	23	83
Manastır	3	4	22	7	36
Edirne	5	4	16	7	32
İşkodra	1	1	1	1	4

⁷⁷ 30 Eylül 1907'de açıktan işe başlatılan Ethem Efendi'nin memuriyeti nezarete tasdik olunacaktı. Bk. BOA, *MF.MKT*, 1029/34, 2 Eylül 1323 (15 Eylül 1907), 4 Eylül 1323 (17 Eylül 1907), 12 Şevval 1325 (18 Kasım 1907).

⁷⁸ BOA, *MF.MKT*, 721/49, 12 Zilkade 1320 (10 Şubat 1903), 2 Recep 1321 (24 Eylül 1903).

⁷⁹ BOA, *MF.MKT*, 721/49, 7 Cemaziyelahir 1326 (6 Temmuz 1908).

⁸⁰ BOA, *MF.MKT*, 816/56, 21 Şaban 1904 (30 Ekim 1904).

Kosova	-	2	5	2	9
Yanya	3	1	1	-	5
Toplam	29 (30 Kuruş/adet)	20 (18 Kuruş/adet)	80 (18 Kuruş/adet)	40 (12Kuruş/adet)	169 (6.192 Kuruş)

Kaynak: BOA, *MF.MKT*, 721/49, 7 Cemaziyelahir 1326 (6 Temmuz 1908).

Burada gayrimüslim okullarında Türkçenin öğretilmesinin neden önemsendiğine dair değerlendirme dikkat çeker. Buna göre rüşdiye mezunu gayrimüslim çocuklarının resmi idadilere devamları gibi memur olabilmeleri için de Türkçe bilmeleri lazımdı. Zaten anayasada devletin dilinin Türkçe olduğu ve memurların da buna vakıf olması gerektiğinden bu normaldi. Türkçeye vakıf olmayan gayrimüslimlerin memur olamamaları durumu bunun yabancı devletlerce suistimalini doğuracaktı. Bu gerekçenin de eklenmesiyle yukarıda detaylıca açıklanan ıslahat çerçevesinde gayrimüslim okullarındaki öğrencilerin Türkçe öğrenerek memur olabilmelerinin önü açılmak istenmiştir. Mükafatlandırmayla dersin öğrenciler ve öğretmenler nazarında daha ciddiye alınması düşünülmüştür. Bunun için Tablo 7'deki listeyle sınırlı olmayan mükafatlandırma usulünün izlenebileceği vilayetlere bildirilmiştir.⁸¹

Vilayette gayrimüslim okullarında Türkçe'nin öğretilmesine dair 1876'da başlanan girişimler zamanla netice vermiştir. Bu anlamda 1899'da Kavaye Rum okulundan şهادetnâmeli gayrimüslim öğrencinin Mekteb-i Âlî'ye ücretsiz kayıtlanma müracaatı söz konusuydu. Osmanlı tebaası olduğu yapılan tahkikatla doğrulanan öğrenci, Draç mutasarrıfı vasıtasıyla vilayet merkezine başvurmuştur. Vilayetin durumu nezarete havalesiyle konu muhasebeye iletilmiştir. Ancak başvurunun yapıldığı yıl Mekteb-i Âlî'den birisine ücretsiz kaydını isteyen öğrencinin başvurusu özellikle Dersaadet'ten gerçekleşen talebin artmasıyla mümkün olmamıştır. Ayrıca öğrencinin idadi değil rüşdiye mezunu olması sebebiyle bu zaten mümkün değildi. Burada vilayet idaresinin bu ayrıntıya dikkat etmeden öğrencinin talebini iletmesi bir tarafa bırakılır ise önemli nokta öğrencinin Türkçeye vakıf olmasıydı. Nitekim başvurusunun uygun görülmemesi nedenleri arasında bu yoktur.⁸² Dersaadet'te eğitim görmek maksadıyla başvuran diğer gayrimüslim öğrenciyle alakalı işlem 1903'tedir. Bu yıl Mekteb-i Sultanî'de yatılı ve ücretsiz olarak tahsiline devam etmek isteyen İşkodra'nın Latin cemaatinden Peter isimli öğrencinin talebi vilayetten nezarete bildirilmiştir. Yatılı ve ücretsiz olarak kaydına onay verilen Peter'in durumu okul müdürüne nezaret tarafından iletilmiştir. İşlemlerde öğrencinin Türkçe ile alakalı zorluk yaşayacağına dair ifade görülmediği gibi okula kayıt işlemleri de hemen başlamıştır.⁸³

Resmi Gayrimüslim Okullarının Açılması Çalışmaları

Buraya kadarki ifadeler Osmanlı bürokratlarının, özel okulların faaliyetlerini eğitimle alakalı resmi icraatlarda zorlayıcı ve belirleyici birer etken olarak gördükleri önermesini haklı çıkarmaktadır. Bu okullardaki ecnebi propagandaları sebebiyle vilayet idaresi resmi okulların sayılarının ve niteliklerinin arttırılmasını istemiştir. Diğer bir husus bu okulların eğitimdeki başarısıyla Müslüman ahalinin de ilgisini çekmesiydi.⁸⁴ Yetkililer zararlı faaliyetlerini gördükleri ancak kapatamadıkları ve tam anlamıyla denetleyemedikleri özel okullar gerçeği bir yanda dururken buna çözüm üretmek istemiştir. Ahalinin temelde özel okullara gitme gerekçeleri dikkate alınarak resmi gayrimüslim okullarının inşasına çalışılmıştır. Ancak bu girişimlerde diğer resmi okulların

⁸¹ BOA, *MF.MKT*, 721/49, 1 Cemazeyilahir 1326 (1 Temmuz 1908).

⁸² BOA, *MF.MKT*, 474/66, 17 Rabiulevvel 1317 (25 Temmuz 1899), 9 Rabiulahir 1317 (15 Ağustos 1899), 7 Cemazeyilahir 1317 (13 Ekim 1899).

⁸³ BOA, *MF.MKT*, 688/26, 8 Şubat 1318 (21 Şubat 1903), 22 Nisan 1319 (6 Mart 1904).

⁸⁴ BOA, *MF.MKT*, 1048/39, 6 Muharrem 1326 (9 Şubat 1908).

inşasındaki güçlükler yaşanmıştır. Maddi kaynak teminindeki zorluklar özel okullara karşı sayı ve nitelik bakımından çoğaltılması düşünülen resmi okulların inşasını geciktirmiştir.

Tablo 4'te bulunan ve 1901'de açılan Draç Ulah okulunun inşasına aslında 1894'te başlanmıştı. Yine Draç'ta Kıptî çocuklarına mahsus farklı bir okulun resmi açılışı Ocak 1903'te yapılmış ve Şahin Efendi öğretmen atanmıştır. Ancak kendisine maaş tahsisi yapılmamıştır. Bu bize Tablo 4'teki gayrimüslim Ulah okulu dışında resmi bir okulun mevcudiyetini düşündürmektedir. Nitekim gayrimüslim ve ecnebi okullarının öğretmen maaşları bizzat bu okulları açan kişiler ya da cemaatler tarafından ödenmekteydi. Maarif Nizamnamesinin 129. maddesinde bu açıktır. (Muzaffer & Kevser, 2014:116) Buradaki Kıpti okulunda görevlendirilen öğretmenin maaşı vilayet maarif bütçesinden ödenecekti. Talep edilen aylık maaş 150 kuruştur. Yapılan incelemelerden anlaşıldığı kadarıyla okula zaten maaş tahsisi yapılmıştır. Fakat bu tahsisat maaş karşılığı bulunmayan başka bir resmi ibtidai için harcandığından Kıpti okuluna Maarif Nezareti'nin ayrıca tahsisat ilavesi mümkün olmamıştır.⁸⁵ Buradan, vilayette gayrimüslimler için okulların açılması girişimlerinin yeterince önemsenmediği düşünülebilir. Öyle ki bu okullara şehir ve kasaba merkezleriyle kırsalda ecnebilerin yıkıcı faaliyetleriyle mücadelede ihtiyaç duyulduğunun sıklıkla belirtilmesine rağmen neticede gayrimüslimlere mahsus resmi okulların inşasında Dayiç ve Barbölüş örneklerindeki gibi nihai hamleler yapılmamış, malî sıkıntılarının aşılması halinde dahi durum değişmemiştir.

Gayrimüslim ahalinin resmi okullara devamında lisan meselesi belirleyiciydi. Gayrimüslimlerin resmi idadilere devamında Lisân-ı Osmânîyi⁸⁶ bilmek ihtiyacı ve rüşdiye ile idadi gibi resmi okullardaki yabancı lisan eğitiminin eksikliği öne çıkmaktaydı. Vilayet idaresi de buna çözüm aramaktaydı. 1903'te vilayetteki okulların çoğunda yeni usulde eğitim verilmediğine, öğretmenlerin *sarıklı ve eski usulde eğitime* vakıf olmalarına işaretle özel okullara değinilmiştir. Bu nedenle Latin ahalinin çocuklarını resmi ibtidailere göndermedikleri vurgulanmıştır. Ancak, bu çocuklar mevcut irâde-i seniyye icabınca idadilere kabul edilebileceklerdi. Latin çocuklarına mahsus olarak teşkil edilecek iptidailere Hristiyan öğretmenler tayin edilirse bu sağlanabilecekti. Yani açılacak gayrimüslim ibtidailerinin eğitim dili Türkçe, öğretmenleri Hristiyan olacaktı. Böylece gayrimüslim çocukları rüşdiye eğitimleri ardından resmi idadilere girebilecek, ahali de Türkçe öğrenmiş olacaktı. İşkodra vilayetinin değerlendirmeleri Sâdaret'ten Maarif Nezareti'ne iletilerek buna ilişkin müsaade ve bütçe istenmiştir. Maarif Nezareti'nin cevabı zaten Dayiç ve Barbölüş'te üç okulun inşasına müsaade edildiği ve gerekli bütçenin de sağlandığı şeklindeydi.⁸⁷ Ancak açıklandığı üzere buradaki okullar inşa edilmemiştir.

Vilayetin gayrimüslim çocuklara mahsus okul inşası girişimleri bunlarla sınırlı değildi. 1905'te İşkodra'da Müslüman ve gayrimüslim çocukların birlikte istifade edebilecekleri dârülsanayi açılacaktı. Bina için gereken 100.000 kuruş İşkodra fırka-yı askeriyesiyle Yanya vilayeti bütçelerinden ayrılmıştı. Sâdaret'ten Dahiliye ve Maliye Nezaretlerinin bilgilendirilmesi ardından vilayetin Maarif Nezareti'nden talepleri olmuştur. Buna göre dârülsanayi için gereken para İşkodra'nın Buyana ve Bahçelik Köprüleri hasılatından, aslında Drin ve Kir Nehirlerinde yapılacak bentlerin tamirine harcanacak miktardan, diğer bazı gelirlerle İşkodra fırka-yı askeriyesinin bütçesinden temin edilecekti. Nitekim vilayette bu okula duyulan ihtiyaç gayet açıktı. Bahsedilen

⁸⁵ BOA, *MF.MKT*, 756/40, 6 Rabiulevvel 1321 (2 Haziran 1903), 3 Ramazan 1321 (23 Kasım 1903), 24 Kanunuevvel 1319 (6 Ocak 1904).

⁸⁶ 1867'ye kadar rüşdiyeler Müslümanlara mahsustu. Vatandaşlar arasında ayırım yapıldığı baskılarıyla Türkçe bilmek şartıyla gayrimüslimler de devam edebilecekleri. 1869 Nizamnamesinde her 100 haneden ibaret cemaate rüşdiye açılacaktı. İdadilere, Müslüman ve gayrimüslimler birlikte devam edebileceklerdi. (Kodaman, 1999:93,115)

⁸⁷ BOA, *BEO*, 1983/148699, 23 Şevval 1318 (23 Ocak 1903); BOA, *BEO*, 2004/150259, 18 Şevval 1320 (18 Ocak 1903), 21 Zilkade 1320 (19 Şubat 1903).

meblağın okulun tesisinde kullanılmasına nezaretten izin istenmiştir.⁸⁸ Lakin bahsedilen okulun tesisin Dayiç ve Barbölüş gibi sadece teşebbüste kalmıştır.

Dayiç ve Barbölüş köylerinde Latin Piskoposun okul açmak talebi üzerine vilayet maarif idaresinin resmi gayrimüslim okulları açmak girişimine benzer durum Akçahisar kazasındadır. Draç polis komiserliğinin yaptığı inceleme neticesinde 1908'de Akçahisar'a bağlı Milot köyü ile Kışla nahiyesinde Katolik papazların ikamet ettikleri yerde üç-dört seneden beri ruhsatsız şekilde açılmış iki okul bulunmaktaydı. Buradaki eğitim İtalyanca ve Arnavutçaydı. Öğrencilerin kullandığı kitaplar ücretsiz dağıtılmakta ve her birisine ayda ya da iki ayda bir yarımşar Napolyon hediye⁸⁹ verilmekteydi. Bahsedilen köylerde ve civarında resmi okul yoktu. Ahalinin defalarca maarif komisyonlarına şikayetlerine rağmen bu eksiklik giderilmemişti. Diğer yandan Kışla nahiyesi merkezi Kurbin köyü kilisesindeki Katolik rahipleri Müslüman ve Katolik çocuklarına aynı anda eğitim vermekteydi.⁹⁰ Bu nedenle buralarda bir an evvel resmi ibtidailer açılmalıydı.⁹¹ Draç Polis komiseri İbrahim Efendi'nin önerileri Draç mutasarrıflığından vilayet vasıtasıyla nezarete iletilmiştir. Ruhsatsız Katolik okullarının teftişiyle bu gibi durumlara mahal verilmemesi ve resmi okulların inşasına nezaretten müsaade istenmiştir. Ancak resmi okul açılmak istenen köylerde öncelikle binaların inşası gerektiğinden, öğretmenler de temin edilmeden vilayetin maaş tahsisi talebi reddedilmiştir.⁹²

Maarif Nezareti yukarıda bahsedilen Katolik papazların ruhsatsız şekilde açtıkları okulu ayrıca değerlendirilmiştir. Buna göre İşkodra vilayetinden 30 Aralık 1907'de vilayetteki özel okullara dair gönderilen raporda ruhsatsız olmalarından dolayı bu okullar yoktu. Ancak ruhsatsız şekilde okul açılması ve faaliyetlerini sürdürmesi uygun değildi. Eğer bu okullar gerekliyse mevcut nizamnamelerle değerlendirilerek sorumluluklarını yerine getirmeleri halinde ruhsat verilecekti. Ancak kesin bir ifadeyle okulların sorumlularından teminat alınarak okullarda Arnavutça tadrise müsaade edilmeyecekti. Vilayet idaresinin buna aykırı hareketlere tesadüf etmesi halinde hızlıca nezareti bilgilendirmesi ve buna müsaade edilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Nezaret ve müfettişliğin ifadesinde okullara ruhsata verilmesi ve ruhsatlarında Arnavutça eğitim veremeyeceklerinin *kesin ve açık* bir şekilde belirtilmesi vurgulanmıştır.⁹³

Sonuç

Avusturya, İtalya ve Fransa Devletleri'nin İşkodra vilayetinin Katolik ahali üzerinde himaye tesisi amacıyla eğitim faaliyetleri bulunmaktaydı. Benzer şekilde kiliseler ve okullar vasıtasıyla erken dönemlerden itibaren eğitim faaliyetlerini yaygınlaştırmış ve gelişmiş okulları bulunan Rumların da etkinlikleri görülmekteydi. Aslında vilayet nüfusu değerlendirildiğinde Ortodoksların hem gayrimüslim hem de toplam nüfus içerisindeki oranlarına nazaran okul sayıları dikkat çekmektedir. Ortodoksların okullaşma oranlarındaki başarıdan olsa gerek vilayetteki ecnebi okullarının tamamı Katoliklere mahsustu. Ayrıca vilayetteki Katolik nüfusun ihtiyaç duyduğu okulların vilayetin kuzeyindeki Ortodoks baskıya karşı bir hat oluşturması düşüncesiyle ecnebi devletler tarafından desteklendiği söylenebilir. Böylelikle Fransa ve bilhassa İtalya ile Avusturya'nın Katoliklere mahsus

⁸⁸ BOA, *BEO*, 2585/193826, 9 Zilkade 1322 (15 Ocak 1905), 23 Rabiulevvel 1323 (28 Mayıs 1905).

⁸⁹ Öğrencileri teşvik amacıyla Avusturya'nın açtığı okullarda uygulanmaktaydı. (Olgun, 2016:142)

⁹⁰ BOA, *MF.MKT*, 1048/39, 6 Muharrem 1326 (9 Şubat 1908).

⁹¹ Vilayette resmi okullardaki öğretmenler yılda beş altı ay ki aylık 40-50 kuruşa denk maaş alabilmekteydi. Gayrimüslimler gibi resmi okulların yokluğunda Bektaşılık de yaygınlaşmaktaydı. Buna mahal vermemek için bölgede resmi okullar açılmalıydı. Bk. BOA, *MF.MKT*, 1099/30, 21 Kanunuevvel 1323 (3 Ocak 1908).

⁹² Nezaretin değerlendirmesinde Katoliklerin faaliyetlerine karşı okul açılmak istenen köyler ve hane sayıları Bulçuş 51, Doşe 38, Cezit 48, Borizane 61, Çukt ve Majan 43 ve Kitam 75 olarak sıralanmıştır. Bk. BOA, *MF.MKT*, 1099/30, 24 Zilhicce 1325/28 Ocak 1908, 17 Muharrem 1326 (20 Şubat 1908).

⁹³ BOA, *MF.MKT*, 1040/44, 8 Muharrem 1326 (11 Şubat 1908), 17 Muharrem 1326 (20 Şubat 1908).

ecnebi okullarını tesise ve Katolik gayrimüslim okullarını yaygınlaştırmaya çalıştığı düşünülebilir. Nitekim bu yaklaşım vilayetin demografik yapısına bakıldığında ecnebi devletler açısından daha anlaşılır bir hamleydi.

Vilayette özel okulların ya doğrudan ya da dolaylı olarak ecnebi devletler tarafından tesis edildiği, eğitim öğretim kadrolarının büyük kısmının ecnebi öğretmenlerden ve din adamlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Osmanlı eğitim sisteminin düzeltilmeye ve yeni usulde eğitim tekniklerinin tatbikine çalışıldığı dönemde genel bir değerlendirme ile bu özel okullarda resmi okullardan ileri düzeyde eğitim verilmekteydi. Nitekim hem resmi okul sayısındaki yetersizlik hem de bu okulların, çoğu zaman Osmanlı bürokrasisi tarafından ifade edildiği şekliyle, istenilen düzeye gelemeyişi özel okullara olan talebi arttırmaktaydı. Üstelik özel okullarda ahalinin önem atfettiği yabancı lisan öğretimi de mevcuttu. Bu ise özel okulların sadece gayrimüslim değil Müslüman ahali nezdinde de kabul görmesinin nedeniydi. Diğer yandan Osmanlı bürokrasisi sadece Müslüman çocuklarının değil *fesat yuvası* olarak gördükleri ecnebi okullarına gayrimüslim çocuklarının da devamından hoşnut değildi. Vilayet ve merkez idare caydırıcı önlemler almayı düşünmüşse de başarılı olamamıştır. Bunun için hem resmi gayrimüslim okulları açmaya çalışılmış hem de mevcut gayrimüslim okullarına maddi destek verilmiştir. Okullardan bazılarının tesisinde ihtiyaç duyulan paranın büyük kısmı hazineден ödenerek ecnebilerin bu okullarda nüfuz sahibi olmaları önlenmek istenmiştir.

Vilayet ve merkez idarenin özel okullar hakkındaki tedbirlerine ve yerinde tespitlerine rağmen istenilen başarı sağlanamamıştır. Bu da genel olarak Osmanlı eğitim sistemindeki eksikliklerle alakalıydı. Bu konuda özellikle vilayet maarif bütçesinin kısıtlılığı önemliydi. Vilayet maarif giderlerine merkez nezaret bütçesinden yapılan takviye ise genellikle yetersizdi. Bu sebepten vilayet idaresi özel okullar ve daha genel olarak eğitimle ilgili düşüncelerini hayata geçirememiştir. Nitekim Osmanlı yetkililerinin özel okullarla alakalı yaklaşım ve değerlendirmelerindeki haklılığı zamanla ortaya çıkmış, Tanzimat'ın Osmanlılık düşüncesinin vilayette tesisi mümkün olmamıştır. Vilayette, bilhassa şehir ve kasabalarda, gayrimüslimlerin devlete bağlılıkları zamanla azalmıştır. Bunda, özel okulların ve bu okullar vasıtasıyla yaygınlaştırılan düşüncelerin tesiri görmezden gelinemez.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dahiliye Islahat (DH. TMIK.S)

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT)

Dahiliye Siyasi Evrakı (DH.SYS)

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

Maarif Mektubi Kalemî (MF.MKT.)

Maarif Salnameleri (M.S)

M.S, 2. Defa', Matbaayı Amire, H. 1317 (1899-1900).

M.S, 3. Defa', Matbaayı Amire, H. 1318 (1900-1901).

M.S, 4. Defa', Matbaayı Amire, H. 1319 (1901-1902).

M.S, 6. Defa', Asır Matbaası, H. 1321 (1903-1904).

İşkodra Vilayet Salnameleri (İ. V. S)

İ. V. S, 2. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1310 (1892-1893).

İ. V. S, 3. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1312 (1894-1895).

İ. V.S, 4. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1315 (1897-1898).

İ. V.S, 5. Defa', Vilayet Matbaası, H. 1316 (1898-1899).

Tetkik Eserler

- (1310-1311Sene-iDersiyeye-iMaliyesineMahsustur). (ty.). Maarif Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdadiyye, Aliyye. *ile Mekâtib-i Hususiyeye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadet'te Tahriiri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki*. Dersaadet: Matbaa-yı Amire.
- Akyıldız, A. (2003). Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 27, s. 273-274). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bardhi, A. (2009). *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayetinde Eğitim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Clayer, N. (2013). *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. (A. Berktaş, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, B. (2008). *Osmanlı'nın Son Döneminde Azınlık ve Yabancı Okullarında Eğitim ve Öğretim*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, (Cilt I-II). İstanbul: Eser Matbaası.
- Erken, İ. (2010). *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Erken, İ. (2018, Kasım). İşkodra Vilayetinde İlköğretim Okullarının Giderlerinin Temini. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, V(13), 69-81.
- Erken, İ. (2019). *Yanya Sancağının İdari Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ertuğrul, H. (1998). *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*. İstanbul: Nesil Yayınevi.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*,. (P. Sıral, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Halis, İ. (2005). *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*. Konya: Serhat Kitabevi.
- Haydaroğlu, İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV(39), 149-160.
- Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara : Ocak Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi; Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (Cilt 8). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koçak, C. (1985). Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 485-494). içinde İstanbul.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Maarif-i Umumiye Nizamnamesi. (1289). *Düstur, Cilt 2(Tertip 1)*. Matbaa-yı Amire.
- Muzaffer, A., & Kevser, Ş. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Olgun, S. (2016). *Arnavutluk Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Olgun, S. (2017). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki "Muzır Faaliyetlerine" Bazı Örnekler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X(50), 245-255.
- Özcan, T. (2017). *Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Sahillioğlu, H. (1993). Darphâne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 8, s. 501-505). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (O. Yener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tarakçı, M. (2009). Fransiskan ve Dominiken Tarikatları. A. Cevizci (Dü.) içinde, *Felsefe Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 829-833). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Tozlu, N. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tümer, G. (1993). Cizvitler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 40-42). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vahapoğlu, H. (1997). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı.